

HOOFDSTUK II:

HET ACCENTONDERZOEK IN HET FRANS EN IN HET NEDERLANDS: EEN CONTRASTIEVE STAND VAN ZAKEN

2.0. Inleiding

In hoofdstuk I is een paar keer verwezen naar de discussie omtrent het (al dan niet) universele karakter van de prosodie (zie o.a. Bolinger 1972a, 1986b, 1989). In een universalistische visie poneert men dat drie prosodische verschijnselen in alle natuurlijke talen voorkomen, nl. (i) de algehele dalende trend in gesproken taaluitingen ('declinatie', Cohen & 't Hart 1967), (ii) het gebruik van een hoge of stijgende F_0 in vragen en/of mededelingen om de luisteraar te kennen te geven dat de spreker nog niet uitgepraat is en (iii) de aanwezigheid van lokale melodische bewegingen (d.i. accenten) op contextueel nieuwe of informatief belangrijke zinselementen (zie o.a. Bolinger 1972b, 1986b, 1989). In dit hoofdstuk staat de problematiek van de (postlexicale) accentuering in het Frans en in het Nederlands centraal.

Er wordt hier vooral aandacht besteed aan de distributie van accenten in de zin, en dan m.n. de vraag welke factoren hier een invloed op hebben. Ook wordt de accentuering vanuit een cross-linguïstische invalshoek bekeken (zie o.a. Kefer 1986, Ladd 1996 voor een bespreking van die procedure). Het literatuuroverzicht in dit hoofdstuk wordt in hoofdstuk III aangevuld door een bespreking van de accentuering in de leerderstaal. Samen vormen die twee hoofdstukken de theoretische voorstudie voor de quasi-experimentele studie van de accentuering in de tussentaal waarvan in deel II verslag wordt uitgebracht.

2.1. Het Nederlandse accentonderzoek

2.1.1. Klemtoon, accent en contrastaccent

Zoals bekend, berust het moderne prosodieonderzoek op de aanname dat de prosodische structuur van natuurlijke talen uit een metrische en een tonale/melodische component bestaat (zie o.a. Ladd 1996 voor een bespreking). Met de eerste term bedoelt men het accentsysteem van de taal, terwijl het tweede begrip betrekking heeft op de voorraad aan mogelijke intonatiepatronen (d.i. de intonatie). Beperken we ons tot de interne structuur van het accentsysteem, dan kunnen er een aantal cross-linguïstische verschillen worden waargenomen. Uitgaande van het traditionele continuüm dat gaat van de '*langues à accent fixe*' (b.v. het Frans) naar de '*langues à accent libre*' (b.v. het Nederlands) toont Garde (1968: 111-115) aan (i) dat het onderscheid tussen '*accent virtuel/sous-jacent*' (de binaire feature [+/- benadrukbaar]) en '*accent effectif*' (het binaire kenmerk [+/- nadruk]) voor alle talen relevant is en (ii) dat de

effectieve metrische structuur naargelang van het type accentsysteem in prosodische constituenten van verschillende orde wordt gecodeerd.

In talen met een ‘vrij accent’ vormt de binaire feature [+/- benadrukbaar] een inherente eigenschap van de morfemen, en wordt het kenmerk [+/- nadruk] zowel op het lexicale als het postlexicale niveau in de prosodische hiërarchie toegekend. In de onderhavige studie gebruik ik ter aanduiding van een (effectieve) perceptieve prominentie op lexicaal niveau de termen ‘(lexicale) klemtoon’ en ‘woordklemtoon’ (d.i. ‘stress’ in de Engelstalige literatuur). Die termen houden in dat binnen een woord een bepaalde lettergreep boven de andere lettergrepen uitsteekt. Gaat het echter om een (effectieve) perceptieve prominentie in een groter syntactisch geheel (b.v. woordgroep, uiting), dan is er sprake van ‘(postlexicaal) accent’, ‘zinsaccent’ of ‘nadruksaccent’ (‘pitch accent’ in de Engelstalige vakliteratuur). Die termen verwijzen naar de prominentieverhoudingen binnen grotere syntactische eenheden, oftewel het verschijnsel dat een zinselement om syntactische, semantische en/of pragmatische redenen boven de omgevende zinselementen uitsteekt (zie infra)²². Een taal waarin de metrische structuur op het lexicale én op het postlexicale niveau wordt gecodeerd, is het Nederlands. Dit impliceert dat de syllaben met klemtoon als ankerplaatsen dienen voor accent:

De prosodie van een taal als het Nederlands heeft verschillende kanten. De melodische kant (die met lage en hoge tonen) zorgt onder meer voor de plaats van het contrastaccent [d.i. het zinsaccent, LR], maar maakt daarbij gebruik van de ankerplaatsen die in metrische structuren aanwezig zijn. De ankerplaatsen zijn de syllaben met hoofdklemtoon (Neijt 1994: 118).

Is er een (expliciete en/of impliciete) contrastrelatie in het spel tussen het benadrukte zinselement en een ander element in de uiting of in het voorafgaande discours, dan gebruiken men vaak de term ‘contrastaccent’ in plaats van de in semantisch opzicht meer neutrale termen ‘(zins)accent’ en ‘nadruksaccent’. Met het ‘contrastaccent’ betreden we het terrein van de functionele analyse van accentverschijnselen, oftewel de semantische interpretatie van prosodische vormen en, in het geval van het Nederlands, van het type focusdomein waarin die voorkomen²³. In de vakliteratuur zijn die aspecten nogal controversieel. Het is immers nog steeds niet helemaal duidelijk of prosodische verschijnselen, i.c. accenten, wel degelijk semantische informatie zoals b.v. [+/- contrast] uitdrukken (Gussenhoven 1983; Keijsper 1984; Caspers 1996, 1997, 1999; Caspers e.a. 1998), of dat die betekenis op grond van contextuele informatie wordt gecreëerd (’t Hart e.a. 1990). Als dat inderdaad zo is, dan ‘the

²² Aanvullende informatie over de woorden ‘klemtoon’ en ‘accent’ vindt men in hoofdstuk I.

²³ Op het begrip ‘focus(domein)’ en zijn relatie tot de accentuering in ‘*langues à accent libre*’ zoals het Nederlands, het Engels en het Duits wordt in 2.1.2 nader ingegaan.

attempt to extract from intonation contours an element of commonality valid in all contexts must be reckoned a futile endeavour' (Cutler 1977: 106).

In het geval van de accentuering schijnt een contrastieve interpretatie echter in de hand te worden gewerkt door o.a. (i) de linguïstische context waarin de uiting voorkomt²⁴, (ii) het type focusdomein²⁵, (iii) een accentdistributie die van het 'normale patroon' afwijkt (Ladd 1980: 78-79), (iv) kwalitatieve verschillen in de fonetische realisatie van het accent. Couper-Kuhlen (1984) en Chafe (1974) wijzen b.v. op een abrupte F₀-daling na het accent in contrastieve gevallen, terwijl de toonhoogte volgens de auteurs in niet-contrastieve uitingen na het accent vaak hoog blijft. Eveneens vermeldenswaard is de bevinding van Bartels & Kingston (1994; geciteerd door Krahmer & Swerts 2001: 53) dat contrastaccenten hogere F₀-pieken hebben dan hun niet-contrastieve tegenhangers. Al met al sluiten die resultaten aan bij de bekende claim dat contrastaccenten 'emfatischer/nadrukkelijker' klinken dan hun semantisch 'neutrale' tegenhangers²⁶ (Brown e.a. 1980, Ladd 1983). Dit wordt echter in twijfel getrokken door Bolinger (1986b: 342) wanneer hij opmerkt dat 'as far as we can tell from the behaviour of pitch, nothing is uniquely contrastive'. Hier verliest de auteur uit het oog dat het accent naast de toonhoogte nog andere akoestische en perceptieve correlaten heeft (i.c. de duur en de intensiteit), die eveneens kunnen bijdragen aan het 'nadrukkelijke' karakter van contrastaccenten ten opzichte van niet-contrastieve accenten. Naar mijn weten is er vandaag de dag nog steeds geen systematische vergelijkende studie uitgevoerd van de rol van de drie zonet genoemde fonetische parameters in het onderscheiden van contrastieve en niet-contrastieve prominentieverhoudingen.

In tegenstelling tot de '*langues à accent libre*' is het kenmerk [+/- benadrukbaar] in de '*langues à accent fixe*' – zoals b.v. het Frans – geen eigenschap van de morfemen, maar van een eenheid van hogere orde. In dit opzicht schijnt het woord als '*syntagme accentogène minimal*' (Di Cristo & Hirst 1997: 78) te fungeren, waarbij er twijfel bestaat omtrent het domein van het '*accent effectif*'. Immers, 'l'accent affecte (...) non pas des unités dont on puisse donner une définition grammaticale permanente, mais des unités dont les limites varient d'un énoncé à l'autre' (Garde 1968: 94). In het Frans kan het '*accent effectif*' namelijk

²⁴ Volgens Bolinger (1986b: 89) is er sprake van contrastieve accentuering wanneer 'one or more individual items are singled out from a larger (but limited) set as being true regards some relationship whereas others in the same set are untrue'. Men zie ook Chafe (1976) en Cruttenden (1986) voor een vergelijkbaar standpunt. Nu komt het me voor dat de 'focaliserende' functie waarvan in het citaat uit Bolinger (1986b) sprake is, ook terug te vinden is in 'niet-contrastieve' gevallen (zie infra).

²⁵ Zoals we in het vervolg zullen zien, gaat 'nauwe focus' vaak gepaard met een contrastieve interpretatie, terwijl uitingen met 'brede focus' qua semantische interpretatie ambigu kunnen zijn.

²⁶ Het adjectief 'neutraal' wordt hier tussen aanhalingstekens gezet, want het is in theoretisch opzicht zeer de vraag of er überhaupt semantisch neutrale accentdistributies bestaan (zie o.a. Keijsper 1982 in 2.1.4.4).

het best worden omschreven als een frase-accent (oftewel woordgroepaccent) waarvoor de ‘*groupe accentuel*’ (GA)²⁷ als interpretatief domein fungeert.

De Franse accentstructuur wordt in het tweede deel van dit hoofdstuk in meer detail besproken. In de volgende paragraaf keer ik terug naar de ‘*langues à accent libre*’, en bespreek ik de nauwe link die er in die talen bestaat tussen accentuering en focus. Er wordt tevens ingegaan op de semantische interpretatie van de verschillende types focusdomeinen.

2.1.2. Focus, accent en semantische interpretatie

Wanneer men de wetenschappelijke literatuur erop naslaat, moet men vrij snel vaststellen dat het woord ‘focus’ betrekking heeft op soms zeer verschillende verschijnselen (zie o.a. Cohan 2000). In de ‘functionele visie op taal en taalgebruik’²⁸ verwijst de term ‘focus’²⁹ naar de pragmatische functie van bepaalde zinselementen in het gesproken discours. In (gesproken en/of geschreven) taaluitingen geeft het ‘focus’ namelijk aan welke zinselementen in de specifieke context en/of situatie het meest bijdragen aan de communicatie. Een andere doorslaggevende factor bij de beslissing welke zinselementen de informatieve kern van de boodschap vormen en welke niet (of minder), is de communicatieve intentie van de spreker, en m.n. zijn mentale voorstelling van de (encyclopedische) kennis van zijn gesprekspartner en/of van de kennis die hij van het besproken onderwerp heeft. In de woorden van Dik (1997: 326) luidt dit als volgt:

The focal information in a linguistic expression is that information which is relatively the most important or salient in the given communicative setting, and considered by S to be the most essential for A to integrate into his pragmatic information. The focal information will thus concern the changes that S wishes to bring about in the pragmatic information of A.

Het logische gevolg van het bovenstaande citaat is dat er niet altijd een één-op-één-relatie is tussen het contextueel oude/bekende resp. nieuwe/onbekende karakter van zinselementen enerzijds, en het ‘focussen’ ervan anderzijds. De volgende voorbeelden, die ik aan Dik (1997: 326) ontleen, illustreren dit punt (de woorden in hoofdletters worden benadrukt):

(2.1) A: I’ve bought a Peugeot. B: Did you buy a PEUGEOT???

(2.2) Johan and Bill came to see me. JOHN was NICE, but BILL was rather BORING.

²⁷ ‘Toute séquence de syllabes terminée par un accent primaire. Il correspond donc à une unité linguistique à part entière (mot(s) ou constituant(s) syntaxique(s))’ (Lacheret-Dujour & Beaugendre 1999: 278).

²⁸ Het gaat hier om een verzamelterm voor zeer verschillende ‘scholen’, b.v. het Praags functionalisme (o.a. Dahl, Daneš, Firbas, Jakobson, Mathesius, Sgall, Weil), de Systemisch Functionele Grammatica (Halliday), de Functionele Grammatica (Dik), het Frans functionalisme (Martinet). Men zie o.a. Gomez-Gonzalez (2001) voor een uitgebreid overzicht van de zonet genoemde stromingen in de functionele taalwetenschap.

²⁹ Verwante termen zijn o.a. ‘rhema’ (Firbas 1992), ‘comment’ (Halliday 1985), ‘propos’ (Lambrecht 1994). Meer informatie over de specifieke terminologie vindt men o.a. in Hiligsmann & Rasier (te verschijnen).

In de bovenstaande voorbeeldzinnen, waar een min of meer expliciete contrastrelatie in het spel is, worden zinslementen benadrukt die in de context bekend zijn en die dus a priori een vrij lage informatieve waarde hebben. Er dient verder opgemerkt te worden dat er naast de prosodie nog andere middelen bestaan om zinslementen op de voorgrond te plaatsen. Op dat vlak maakt Dik (1997: 327) een onderscheid tussen de volgende strategieën:

- **Woordvolgorde.** [+focus]-zinslementen nemen een bijzondere plaats in de lineaire woordvolgorde in. Dit brengt soms een verandering van de basiswoordvolgorde met zich mee (b.v. gebruik van het passief, vooropplaatsing).
- **Speciale zinsconstructies.** Deze strategie houdt in dat de spreker een beroep doet op speciale zinsconstructies (b.v. (pseudo-)gekleefde zinnen, links-/rechtsdislocatie).
- **Morfologie.** In sommige talen is het mogelijk om via de verbale morfologie en/of de toevoeging van een speciaal morfeem te kennen te geven dat een bepaald zinslement in focus is.
- **Lexicon.** Focuspartikels geven b.v. aan waar de focus van de uiting begint.

Zoals reeds opgemerkt in hoofdstuk I, worden die verschillende middelen vaak, maar niet altijd, in combinatie met elkaar gebruikt. Daarnaast bestaan er soms vrij grote cross-linguïstische verschillen in de inventaris van mogelijke focaliseringstrategieën (zie o.a. Rasier 2005b, Sleeman e.a. 2000) en/of de hun gebruiksfrequentie. Volgens Vallduvi (1991) bestaat er in feite een verband tussen de keus van een bepaalde strategie en de plasticiteitsgraad (van het accentsysteem) van de taal.

In het licht van het bovenstaande zal het de lezer duidelijk zijn geworden dat de functionele taalkunde via de bestudering van de *functionele/pragmatische categorie* ‘focus’ en mogelijke focaliseringstrategieën een theoretisch model probeert te ontwerpen van de werking van het geschreven en/of gesproken discours. In de fonologie daarentegen wordt focus eerder opgevat als het *domein van het accent* en vormt daardoor een soort uitwisselingspunt tussen (i) discursieve en prosodische informatie en (ii) de semantische interpretatie van de uiting (zie ook Selkirk 1984: 199). In schema:

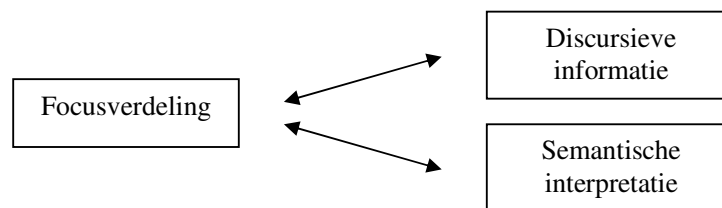

Fig. 2.1. Schematische weergave van de relatie tussen (i) focus en accent en (ii) focus en semantische interpretatie

Zowel de fonologie als de functionele taalkunde gaan ervan uit dat niet alle zinselementen in dezelfde mate bijdragen aan de communicatie. Die gedachte ligt overigens ten grondslag aan het Praagse ‘*communicatief dynamisme*’ (voortaan CD), dat in Firbas (1992: 8) gedefinieerd wordt als ‘the relative extent to which a linguistic element contributes towards the further development of the communication’. Gundel (1977: 45) gaat zelfs een stap verder, en stelt dat ‘given an adequate theory of topic-comment structure no separate notion of focus needs to be accounted for in the grammar’.

Dit zou m.i. in principe mogelijk zijn indien de zinselementen die als ‘topic’ (oftewel ‘thema’, het informatieve uitgangspunt van de mededeling) fungeren, in fonologisch opzicht steeds [-focus] zouden zijn, en zinselementen die als ‘comment’ (oftewel ‘rhema’, dat wat er over het topic/thema meegedeeld wordt) altijd het kenmerk [+focus] zouden hebben³⁰. Dit is evenwel niet altijd het geval, zoals er in het voorgaande met betrekking tot de voorbeelden (2.1) en (2.2) is opgemerkt³¹. Ook komt het voor dat de fonologische focus van de uiting slechts een *deel* van de zinselementen met de pragmatische functie ‘focus’ omvat. De term ‘*focus projection*’ (Bolinger 1985, Gussenhoven 1984) verwijst immers naar die eigenschap van accent om constituenten op de voorgrond te plaatsen die syntactisch meer omvatten dan het benadrukte stuk informatie³². De volgende voorbeelden illustreren dat verschijnsel³³:

(2.3a) (Where will Alex drive tomorrow?) Alex will drive [to AUSTIN]_{+f} tomorrow.

(b) (What will Alex do tomorrow?) Alex will [drive to AUSTIN]_{+f} tomorrow.

(c) (What did you say?) [Alex will drive to AUSTIN tomorrow]_{+f}.

(2.4) Ik zeg niet _{+f}[BE]staan maar _{+f}[VER]staan.

(2.5a) Lees je een goed tijdschrift? Nee, ik lees een goed [BOEK]_{+f}

(b) Wat voor boek lees je? Ik lees een [GOED]_{+f} boek

(c) Wat ben je aan het lezen? Ik lees [een goed BOEK]_{+f}

(d) Wat ben je aan het doen? [Ik lees een goed BOEK]_{+f}

In fonologisch opzicht kan de term ‘focus’ kortom het best worden opgevat als een subjectief begrip dat het door de spreker bepaalde informatieve belang van constituenten weergeeft (Fuchs 1984: 135). Op dat vlak is het belangrijk te onthouden dat focusdomeinen zins-

³⁰ Volgens Firbas (1992) kan zo’n één-op-één-relatie tussen informatieve en fonologische focus wél worden waargenomen in ongemarkeerde zinnen, oftewel ‘zinnen van eerste instantie’, waar de verdeling van de graden van prosodische prominentie het perfecte spiegelbeeld vormt van de informatieve geleiding van de uiting, die overigens een opgaande lijn vertoont (d.i. ‘*theme proper*’ → ‘*rheme proper*’).

³¹ Zie tevens de bespreking van ‘zinnen van tweede instantie’ in Firbas (1992). Een toepassing van Firbas’ model op het (geschreven) Nederlands vindt men in Godin (1984, 1992, 2005). Een contrastieve behandeling van de situatie in gesproken Nederlands en Frans vindt men in Rasier (2005a).

³² Vandaar het onderscheid tussen wat Cohan (2000: 3) in haar analyse van focusmarkering in het Engels de ‘*focus constituent*’ (d.i. het focusdomein) van het ‘*focus center*’ (d.i. het element met accent) noemt.

³³ De voorbeelden in het Engels zijn ontleend aan Cohan (2000: 2). In deze bespreking van ‘focus’ geven vierkante haakjes het bereik van de fonologische focus aan. De subscripten ‘-f’ en ‘+f’ betekenen [-focus] resp. [+focus]. De woorden en/of syllaben in hoofdletters worden geaccentueerd.

elementen van variabele grootte kunnen omvatten, b.v. een syllabe, een woord(groep), een syntactische constituent of een hele uiting. Is de hele uiting in focus, dan spreekt men in het verlengde van o.a. Faber (1987) en Fuchs (1976) van ‘*integratieve focus*’. Is het focusdomein echter beperkt tot een syllabe of een woord, dan is er sprake van ‘*nauwe focus*’ (Kager 1988: 418). Volgens Vallauri (2000: 229) komt nauwe focus vooral voor in contrastgevallen. Als de fonologische focus nu uitgebreid wordt tot een hele woordgroep of syntactische constituent, dan gebruikt men de term ‘(ver)brede focus’³⁴. Het is tevens belangrijk om op te merken dat er in een focusdomein maar één zinsaccent mag voorkomen. Zijn er in de uiting meerdere kandidaten voor accent, dan dienen die in afzonderlijke focusdomeinen te worden ondergebracht:

(2.6) Wat ben je aan het lezen? Ik lees een [GOED]_{af} [BOEK]_{af}

Vergelijken we nu de zinnen (2.5a) t.e.m (2.5d) met elkaar, dan zien we dat die qua accentplaatsing ambigu zijn. In de vier gevallen valt het accent immers op het lijdend voorwerp. Toch hebben ze verschillende betekenissen. Hiermee rijst dus de vraag hoe de fonologische focusstructuur van een zin bepaald kan worden.

Wellicht de meest bekende (en gebruikte) test om de focusstructuur van gesproken taaluitingen te achterhalen, is de vraagtest³⁵. Uitgaande van een zin met een bepaalde accentuering probeert men vragen te construeren, waarop de getoetste zin en accentdistributie een geschikt antwoord vormen. De onderliggende hypothese is dat [+focus]-constituenten altijd corresponderen met zinselementen die niet genoemd worden in de vraag, terwijl gegevens met het kenmerk [-focus] wél aanwezig zijn in de vraag. Problematisch zijn echter zinnen zoals de onderstaande (Fuchs 1984: 145):

(2.7) May I speak to [PETER]_{af}? [PETER]_{af} [is GONE]_{af} (He left half an hour ago)

Uit (2.7) blijkt dat oude informatie onder bepaalde omstandigheden toch in focus kan worden geplaatst zonder dat dit aanleiding geeft tot een inadequate accentdistributie (zie ook

³⁴ In Dik (1997: 330-335; zie ook Gussenhoven te verschijnen) wordt ook een onderscheid gemaakt tussen verschillende types focusdomeinen dat niet zozeer op het bereik van het domein berust, maar veeleer op semantische criteria. Er wordt uitgegaan van drie brede categorieën ‘*completive focus*’, ‘*parallel focus*’ en ‘*counter-presuppositional focus*’ die zelf in een aantal kleinere categorieën uiteenvallen. Zo omvat het type ‘*counter-presuppositional focus*’ ook nog ‘*rejecting focus*’, ‘*replacing focus*’, ‘*expanding focus*’, ‘*restricting focus*’ en ‘*selecting focus*’. Het probleem met zo’n aanpak is dat de functionele interpretatie van het type domein reeds een rol speelt bij de identificatie en definitie ervan (zie o.a. Hilgsmann & Rasier te verschijnen).

³⁵ Halliday (1967) gebruikt de vraagtest om de distributie van oude en nieuwe informatie in de zin te achterhalen. Keijsper (1982) daarentegen hanteert die om vast te stellen welke accentuering het best bij welke context past.

Nooteboom & Kruyt 1987). In dit geval doet de vraagtest een verkeerde voorspelling aangezien die methode geen focus (en dus geen accent) op het onderwerp doet vermoeden.

Een tweede test die gebruikt kan worden om de focusstructuur van een uiting te bepalen, is de 'X-test' (Gussenhoven 1983e: 135). Het gaat hier om een variant van de vraagmethode: in beide gevallen probeert men een context (in de 'X-test': 'over X gesproken' of 'Nu we het toch over X hebben') voor een bepaalde zin met een bepaalde accentuering te verzinnen. Is de verkregen tekst coherent, dan krijgt de informatie die zowel in 'X' als in de testzin voorkomt, het kenmerk [-focus]. Ter illustratie geef ik het volgende voorbeeld uit Gussenhoven (1983e: 135):

(2.8) Jan kan [met een EI]_{af} [een BIERFLESJE]_{af} stukslaan.

Als men van (2.8) wil vaststellen of naast *Jan* ook *stukslaan* [-focus] is, dan kan men de zin zowel in de context 'over Jan gesproken' als in de context 'over Jan en stukslaan gesproken' plaatsen en opmerken dat hij qua focus- en accentdistributie in beide contexten welgevormd is. Plaatsen we nu die uiting in de context 'Nu we het toch hebben over wat Jan met eieren kan doen', dan blijkt de focus op 'met een ei' overbodig. Volgens Baart (1987b: 72) vertoont de 'X-methode' echter dezelfde tekortkomingen als de vraagtest.

De derde methode, die door Ladd (1983) is voorgesteld, is de '*scope test*'. Die test houdt in dat er woorden bestaan waarvan het semantisch bereik samenvalt met het taalmateriaal in focus. Een Nederlands voorbeeld van zo'n focusregerend element is het bijwoord *zelfs*. Drie voorbeelden uit Baart (1987b: 70):

(2.9) Mijn sleutels zijn zelfs VERDWENEN.

(2.10) Zelfs mijn SLEUTELS zijn verdwenen.

(2.11) Mijn SLEUTELS zijn zelfs verdwenen.

In het eerste voorbeeld strekt het bereik van het bijwoord zich uit over het voltooid deelwoord, terwijl het in (2.10) beperkt is tot het onderwerp. Als we *zelfs* in het middenstuk plaatsen en we behouden de accentdistributie van (2.10), dan is de verdeling van focus over de zin ambigu: die kan ofwel de hele zin, ofwel alleen het onderwerp omvatten. Volgens Ladd (1983) is de '*scope test*' betrouwbaarder dan de vraagmethode en de X-test. Dit komt doordat we het semantisch bereik van woordjes zoals *zelfs* beter aanvoelen dan de focusdistributie in zinnen zonder focusregerend element. Dit neemt echter niet weg dat ook die test soms tekortschiet. Problematisch zijn b.v. uitingen waarin er ook focusdomeinen zijn die buiten het bereik van *zelfs* vallen, b.v. *Zelfs mijn SLEUTELS zijn VERDWENEN*.

Een laatste test die door Erteschik-Shir & Lappin (1983) is ontworpen, is de substitutietest. In deze procedure leidt men uit de testzin een tweede zin af door een constituent van de testzin te vervangen door een analoge constituent met ander lexicaal materiaal. Vervolgens gaat men na of de verkregen uitingen – zonder de accentuering te wijzigen – een coherente tekst vormen waarin de oorspronkelijke constituent semantisch gecontrasteerd wordt met de nieuwe. Een paar voorbeelden uit Baart (1987a: 297-298):

(2.12) (Het GELD is verdwenen), mijn SLEUTELS zijn verdwenen.

(2.13) (Mijn BROEK is gescheurd), mijn SLEUTELS zijn verdwenen.

(2.14) (Mijn sleutels zijn niet VERBORGEN), mijn sleutels zijn VERDWENEN.

Doordat (2.12) coherent is, kan geconcludeerd worden dat de focus beperkt is tot het onderwerp. In (2.13) daarentegen wordt hetzelfde accentpatroon gebruikt om de hele zin in focus te plaatsen³⁶. Wordt het accent op het voltooid deelwoord gelegd (2.14), dan wordt alleen dat element in focus geplaatst. In tegenstelling tot een accent op het subject kan een accent op een werkwoordelijk element dus niet worden gebruikt om de hele zin in focus te plaatsen. De focusverdeling in (2.15) is bijgevolg ongeschikt om de hele uiting in focus te plaatsen. In dit geval kan er alleen maar sprake zijn van nauwe focus op het voltooid deelwoord:

(2.15) *(Mijn broek is niet GESCHEURD), [mijn sleutels zijn VERDWENEN]_{+f}.

Uit het voorgaande blijkt dat de semantische interpretatie van een bepaalde accentdistributie (en *in fine* van een bepaalde uiting) via de fonologische focusstructuur van de uiting verloopt. Die focusverdeling op fonologisch niveau fungeert op haar beurt als een soort ‘interface’ tussen contextuele en pragmatische informatie (d.i. de communicatieve intentie van de spreker, zoals die b.v. wordt weerspiegeld in de informatieve zinsgeleding). In schema:

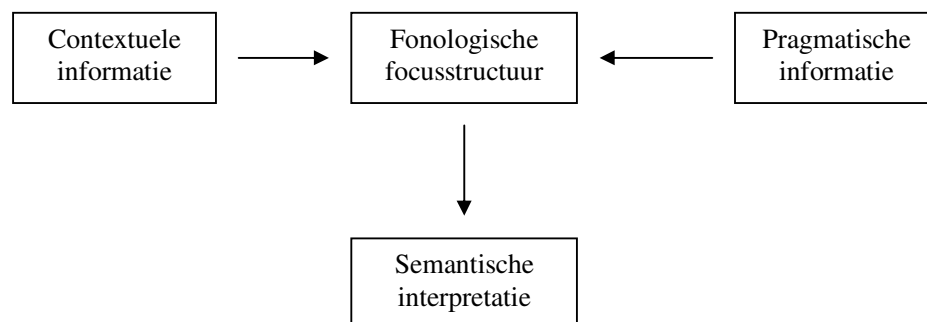

Fig. 2.2. Schematische weergave van de rol van contextuele, fonologische en pragmatische informatie in de interpretatie van gesproken taaluitingen

³⁶ Dit sluit m.i. niet uit dat een nadruksaccent op het onderwerp in dit geval ook contrastief kan worden geïnterpreteerd.

2.1.3. Fonetische en fonologische aspecten

2.1.3.1. Fonetische realisatie

Het produceren van klemtoon en accent kost (veel) meer inspanning dan het uitspreken van onbeklemtoonde syllaben en/of ongeaccentueerde woorden. Die extra inspanning kan in alle stadia van het spraakproductieproces worden waargenomen (Rietveld & Van Heuven 1997, Sluijter 1995, Van Katwijk 1974). Die blijkt tevens veranderingen te veroorzaken in de akoestische kenmerken van de elementen ten opzichte van hun ongeaccentueerde realisatie (Sluijter 1995). Fig. 2.3 illustreert dit punt. Het minimale klemtoonpaar *kanon* – *kanon* wordt er afgebeeld mét (linker panelen) en zónder accent (rechter panelen):

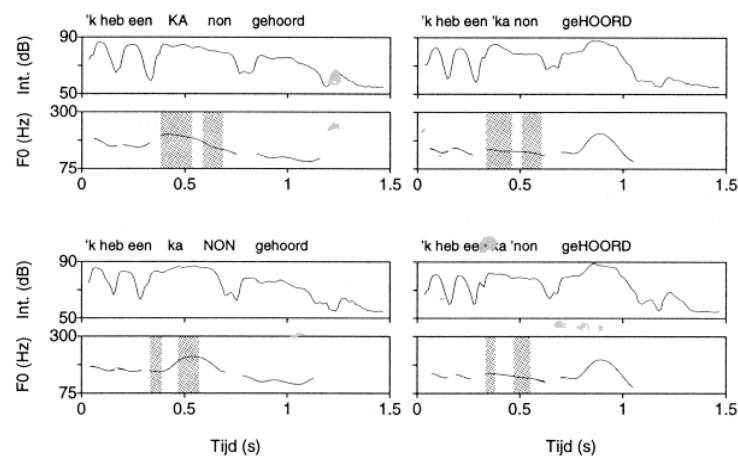

Fig. 2.3. Intensiteit (dB), grondfrequentie (Hz) en duur (s) in het minimale klemtoonpaar *kanon* – *kanon*, uitgesproken mét (linker panelen) en zónder accent (rechter panelen). De klinkers /a/ en /ɔ/ zijn in de F₀-contouren grijs gemaakt (overgenomen uit Rietveld & Van Heuven 1997: 256).

Akoestisch vormt de aanwezigheid van een duidelijke F₀-beweging het voornaamste kenmerk van geaccentueerde ten opzichte van ongeaccentueerde zinslelementen. In woorden met een stijg-daalcontour bereikt de grondfrequentie tevens haar maximum in de lexicaal beklemtoonde lettergreep (Sluijter 1995). Ook van belang is het feit dat de benadrukte klinker met iets meer intensiteit wordt uitgesproken dan in onbenadrukte positie (ca. 5 dB) (vergelijk met Mol & Uhlenbeck 1956). Het gaat hier evenwel niet altijd om een betrouwbaar correlaat (Rietveld & Van Heuven 1997: 256). Dit is vooral het geval in ongeaccentueerde woorden, en wanneer men klinkers met verschillende klankkleuren met elkaar vergelijkt (zie hoofdstuk I). Ten slotte blijken klemtoon en accent veranderingen teweeg te brengen in de temporele opbouw van woorden en syllaben. In fig 2.3 duurt de beklemtoonde versie van /ka:/ ca. 50% langer dan de onbeklemtoonde. Evenzo is de beklemtoonde realisatie van de slotlettergreep langer dan haar onbeklemtoonde tegenhanger. In woordfinale positie blijkt het duurverschil

echter kleiner dan in andere posities. Dit komt doordat de laatste syllabe van woorden altijd wat verlengd wordt. Dit verschijnsel noemt men finale verlenging. Zo'n verlengde eindlettergreep is dus minder vatbaar voor extra verlenging wegens klemtoon. Buiten woordfinale positie is (klinker)duur echter wel een zeer betrouwbaar correlaat van klemtoon, zowel in geaccentueerde als in ongeaccentueerde woorden. Eefting (1991) merkt in dit opzicht op dat *alle* klanken in geaccentueerde woorden – zowel in beklemtoonde als in onbeklemtoonde positie – ca. 10% langer duren dan in de ongeaccentueerde versies van dezelfde woorden.

De zonet genoemde drie correlaten vormen de voornaamste onderscheidende kenmerken van de benadrukte ten opzichte van de onbenadrukte versie van een zelfde zinselement. Daarnaast blijken er nog twee noemenswaardige verschillen te zijn. Het eerste verschil heeft te maken met de spectrale samenstelling van klinkers, m.n. het verschijnsel dat die in benadrukte positie nauwkeuriger worden gearticuleerd dan in onbenadrukte gevallen. Volgens Sluijter (1995) vormen spectrale expansie en reductie evenwel tamelijk zwakke akoestische correlaten van klemtoon en accent. Wél betrouwbaar zijn de zogenaamde selectieve intensiteitverschillen, d.i. het feit dat de hogere frequenties in het spraaksignaal bij klemtoon en accent versterkt worden. Deze selectieve toename (met 5 tot 10 dB) is blijkens de resultaten in Sluijter & Van Heuven (1996) een veel betrouwbaarder correlaat van klemtoon en accent dan verschillen in algehele intensiteit.

Eveneens belangrijk is het feit dat bovenstaande akoestische correlaten van klemtoon en accent niet in dezelfde mate bijdragen aan de perceptie van die twee prosodische verschijnselen. Die hebben met andere woorden niet dezelfde '*perceptual cue value*' (Van Katwijk 1974). Volgens Van Katwijk vormt de aanwezigheid van een accentverlenende toonhoogtebeweging verreweg het betrouwbaarste correlaat van accent. Dit geldt ook voor klemtoon, maar dan alleen in geaccentueerde woorden. Om het perceptief belang van de correlaten van klemtoon te bepalen, moet er dan ook worden gekeken naar ongeaccentueerde woorden. In zulke gevallen blijkt klinkerduur de sterkste aanwijzing te zijn (zie Fry 1955 voor een vergelijkbare conclusie met betrekking tot het Engels). Globale intensiteitverschillen daarentegen blijken niet of nauwelijks tot de perceptie van klemtoon te leiden. Dit is echter wel het geval wanneer die intensiteitsverschillen zich in een frequentieband tussen 0,5 tot 4 kHz bevinden. Dan blijken luisteraars zich juist wel te laten leiden door intensiteit. Het ziet er zelfs naar uit dat zulke selectieve intensiteitsverschuivingen onder bepaalde omstandigheden (b.v. galmende ruimtes) even betrouwbaar zijn als klinkerduurveranderingen (Rietveld & Van

Heuven 1997: 258). Ten slotte vormt de mate van spectrale expansie en reductie volgens Fry (1965) een vrij zwak perceptief correlaat van klemtoon.

In de onderzoeken naar mogelijke akoestische en perceptieve correlaten van klemtoon en accent (o.a. Van Katwijk 1974, De Rooij 1979, Mol & Uhlenbeck 1956, Rietveld & Gussenhoven 1985, Swerts 1994, Sluijter 1995, Sluijter & Van Heuven 1996) is gebruik gemaakt van de spraak van native speakers. Het is echter de vraag of de verkregen resultaten ook gelden voor de tussentaal. Op deze kwestie wordt in hoofdstuk III nader ingegaan.

2.1.3.2. Fonologische dimensie

Op grond van de melodische beweging op het benadrukte element hebben fonologen perceptief relevante accentcategorieën proberen te onderscheiden. In een eerste benadering baseert men de beschrijving op de vorm van de melodische contour. Een voorbeeld hiervan is de IPO-school van intonatieonderzoek (zie 't Hart e.a. 1990):

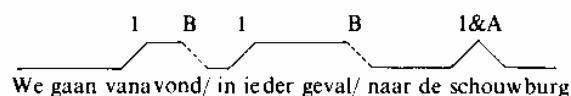

Fig. 2.4. De uiting 'We gaan vanavond in ieder geval naar de schouwburg' met transcriptiesymbolen (overgenomen uit 't Hart e.a. 1990: 117).

De bovenstaande uiting bevat drie focusdomeinen die de volgende zinslementen omvatten: 'vanavond', 'in ieder geval' en 'naar de schouwburg'. Elk domein bevat één accent met telkens een verschillend melodisch profiel, nl. een prominentieverlenende stijging '1' met haar maximum vroeg in de lettergreep gevolgd door de uitgestelde daling 'B' in het geval van het accent op 'vanavond' en 'in ieder geval', en een 'punthoed' in het geval van het accent op 'schouwburg'. Die punthoed bestaat uit de aaneenschakeling van de prominentieverlenende stijging '1' met de prominentieverlenende daling 'A' die vroeg in de lettergreep optreedt.

In de autosegmentele benadering van o.a. Gussenhoven (2002b) daarentegen gaat men er niet meer van uit dat de perceptie van een accent op een gegeven zinslement in de eerste plaats afhangt van de aanwezigheid van een lokale melodische beweging, maar dat het perceptieproces vooral gestuurd wordt door de aanwezigheid van een toonhoogteverschil tussen naburige zinslementen. Wat telt, is dus hier het toonhoogteniveau dat op een bepaald moment in de tijd bereikt wordt. Vandaar dat nadruksaccenten (en de zinsmelodie in het algemeen) in deze opvatting in termen van hoge resp. lage tonen oftewel 'pitch targets' (i.c. de abstracte tonen 'H' en 'L', die samen complexere tonale gehelen kunnen vormen) worden beschreven. Het zou me te ver voeren om alle mogelijke fonologisch relevante accenttypes tot

in de details te bespreken. Uitvoeriger informatie vindt men o.a. in 't Hart e.a. (1990) en Gussenhoven (2002b; zie ook Haan 2001). Laat ik er echter op wijzen (i) dat de identificatie van fonologisch relevante accenttypes in een gegeven corpus m.i. een onontbeerlijke eerste stap vormt voor een fonetische analyse van accent³⁷ en (ii) dat fonologische distributiestudies uitgewezen hebben dat de zogenaamde 'punthoed' en 'platte hoed' de meest frequente accenttypes zijn in het Nederlands.

2.1.4. Het Nederlandse accentplaatsingsonderzoek

Wanneer men de literatuur over accent overziet, dan constateert men dat een groot deel ervan betrekking heeft op de vraag welke factor(en) de plaats van het accent (de accenten) in de zin bepaalt (bepalen). Dat die vraagstelling vrij veel pennen in beweging heeft gebracht – en nog steeds brengt, valt onder meer te verklaren doordat men hiermee het moeilijke terrein betreedt van de interfaces tussen (i) fonologie en syntaxis en (ii) fonologie en pragmatiek. In het vervolg worden de voornaamste stromingen in het Nederlandse accentplaatsingsonderzoek, alsook de theoretische grondslagen ervan, in meer detail besproken.

2.1.4.1. Syntactische benadering

In de theorievorming vloeit de syntactische benadering voort uit o.a. het werk van Chomsky & Halle (1968b). Ten grondslag aan hun visie liggen de volgende aannamen:

- Er kan een onderscheid worden gemaakt tussen 'normale' en 'contrastieve' accent-distributies. Volgens de auteurs hebben normale distributies noch een speciale betekenis noch een pragmatische functie. Die zijn niets meer dan het resultaat van de toepassing van fonologische regels op de oppervlaktestructuur van de uiting. Contrastieve distributies daarentegen vallen buiten het bestek van de 'normale' accentueringsregels, en voegen wél een extra betekenis aan de uiting toe³⁸.
- De accentdistributie wordt bepaald door de syntactische oppervlaktestructuur.
- De accentdistributie in een constituent hangt af van (i) de lineaire woordvolgorde en (ii) de lexicale categorie van de verschillende woorden. Er wordt hierbij van uitgegaan

³⁷ Door fonologisch verschillende types accenten over één kam te scheren, loopt men m.i. het risico graduele/discrete verschillen in de fonetische realisatie over het hoofd te zien.

³⁸ Volgens Ladd (1996: 60) is het onderscheid tussen 'normale' en 'contrastieve' accentdistributies niet aan Chomsky & Halle (1968b) toe te schrijven, maar aan Newman (1946). Gemeen hebben de auteurs dat ze het tweede type accentdistributies als 'uitzonderingen op de regel' zien, hetgeen verklaart waarom contrastieve distributies in hun werk buiten beschouwing worden gelaten.

dat in het normale geval alleen maar inhoudswoorden in aanmerking kunnen komen voor accent, en dus dat functiewoorden (vrijwel) altijd onbenadrukt zijn³⁹.

- De prominentieverhoudingen in constituenten veranderen niet wanneer die ingebed zijn in een groter syntactisch geheel.

Een bekende uitwerking van de bovenstaande principes is de zogenaamde ‘*Nuclear Stress Rule*’ (voortaan NSR; Chomsky & Halle 1968b) die pakweg inhoudt dat alle syllaben in een uiting op grond van een aantal regels op een ‘accentueerbaarheidschaal’ kunnen worden gesitueerd, zodat één syllabe het sterkste accent (*‘nuclear stress’*) krijgt en de andere lettergrepen lagere graden van prominentie (*‘secondary stress’*, enz). Als algemene regel geldt in dit opzicht dat het nucleaire accent in niet-contrastieve contexten op het meest rechts staande inhoudswoord in de uiting wordt geproduceerd⁴⁰. Ik verwijs naar Chomsky & Halle (1968b) voor uitgebreide informatie.

In tegenstelling tot het Engels zijn zinsconstructies met niet-finaal, normaal (d.i. niet-contrastief) accent in talen zoals o.a. het Nederlands en het Duits vrij frequent (zie b.v. Féry 1993, Gibbon 1998, Schubiger 1980). Vaak aangehaalde voorbeelden van dit verschijnsel zijn zinnen zoals de onderstaande (Baart 1987b: 20)⁴¹:

(2.16) Hij leest een BOEK → Ik geloof dat hij een BOEK leest.

(2.17) Hij wacht op de TREIN → Ik geloof dat hij op de TREIN wacht.

Zulke gevallen analyseren De Groot (1962) en Stutterheim (1964) in termen van syntactische relaties tussen de zinselementen. In zinnen waar een werkwoord vergezeld gaat van een nominaal dan wel prepositioneel object, valt het accent volgens de auteurs op het object, wat de onderlinge volgorde van de zinselementen ook moge zijn. Voor andere types constructies daarentegen is die factor juist van belang. Vergelijk de onderstaande zinsparen:

³⁹ Inhoudswoorden zijn woorden waarvan de lexicaal-semanticke inhoud belangrijker is dan de grammaticale functie, terwijl de grammaticale functie bij functiewoorden boven hun lexicaal-semanticke inhoud prevaleert.

⁴⁰ Het voorstel van Chomsky & Halle (1968) dat het hoofdaccent in het Engels op het meest rechts staande inhoudswoord in de uiting wordt geproduceerd, vindt men al in oudere studies, b.v. Trager & Smith (1951: 75): ‘the primary stress of a phonemic phrase will come as near to the end as possible’, waarbij de beperking ‘as near to the end as possible’ bedoeld is om de mogelijkheid van een hoofdaccent op grammaticale woorden uit te sluiten. Een belangrijk verschil met het werk van Trager & Smith (1951) bestaat er echter in dat de NSR betrekking heeft op syntactische constituenten, terwijl Trager & Smith (1951) het hebben over ‘phonemic phrase[s]’, d.i. een stuk spraak tussen twee spreekpauzes.

⁴¹ Laat ik er met betrekking tot de accentdistributies in de hoofdzin op wijzen dat het benadrukte element slechts bij toeval de laatste plaats in de lineaire woordvolgorde inneemt. Dit blijkt o.m. uit de omzetting van de twee voorbeeldzinnen in de voltooid tegenwoordige tijd, nl. *Hij heeft een BOEK gelezen* resp. *Hij heeft op de TREIN gewacht*. Op grond hiervan zou men zelfs kunnen zeggen dat die twee distributies eigenlijk ook thuishoren in het ‘niet-zinsfinale accentparadigma’. Wél is het zo dat het toevoegen van een extra woord in de uiting geen invloed heeft op de accentuering, hetgeen de analyse van De Groot (1962) en Stutterheim (1964) bevestigt.

- (2.18a) Hij komt MORgen.
(b) Ik denk dat hij morgen KOMT.
(2.19a) Hij werkt VLIJtig.
(b) Ik geloof dat hij vlijtig WERKT.

De bovenstaande uitingen vloeien volgens de auteurs voort uit een accentueringsregel die voorschrijft dat het accent in combinaties van een werkwoord met een bijwoordelijke bepaling op het meest rechts staande element wordt geproduceerd. Dit principe ligt volgens De Groot (1962: 74) overigens ook ten grondslag aan de accentuering in gevallen van het type ‘kern – bepaling’, b.v. *(Van) blaffende honden (hadden ze geen last) of (Daar heb je) honden die blaffen*. Dit laat zien dat De Groot (1962) en Stutterheim (1964) in hun analyse van de accentuering in het Nederlands vooral aandacht besteden aan structurele determinanten. De keuze voor een analyse van de accentuering in zuiver structurele termen is volgens De Groot (1962: 73) bijzonder geschikt in het geval van het Nederlands, want ‘elke constructie [heeft] zijn eigen constructie-accent, en dit [accent] is ‘vast’ volgens bepaalde regels, die van constructie tot constructie kunnen verschillen’. Hieronder geef ik nog enkele regels uit De Groot (1962) ter illustratie:

- In nevenschikkende constructies en constructies van het type ‘kern-appositie’ krijgt elk lid van de constructie een accent, b.v. *(Er waren) witte, rode, gele (bloemen), De kinderen speelden, lachten, zongen, dansten*. Hier gaat het m.i. in feite om een reeks contrasten. Het naast elkaar zetten van eigenschappen van eenzelfde persoon of van eenzelfde zaak impliceert immers dat men die kenmerken met elkaar contrasteert.
- In constructies van het type ‘object-achterzetsel’ en in woordgroepen bestaande uit een substantief gevolgd door een bijwoord valt het accent op het eerste lid, b.v. *Ze liepen de trap op, die man daar, een middel daartoe*.
- In woordgroepen die bestaan uit een werkwoord en een lijdend voorwerp, ligt het accent altijd op het lijdend voorwerp, wat de plaats van dat element in de zin ook is, b.v. *Een gil gevende verliet ze de kamer, Ze bedwong zich om geen gil te geven, Geef dan een gil!, Ze gaf een gil, Ik hoorde dat ze een gil gaf*.

De bovenstaande regels vormen een eerste poging om de werking van het Nederlandse accentsysteem in kaart te brengen, en bepaalde observaties hebben heden ten dage niets aan relevantie ingeboet. Toch kan men niet aan de indruk ontkomen dat de voorgestelde regels

soms niets meer zijn dan ‘ad hoc-oplossingen’ voor specifieke gevallen⁴². Die indruk wordt voornamelijk gewekt door (i) de afwezigheid van een algemener principe waaraan de voorgestelde regels kunnen worden vastgeknoopt en (ii) het gebrek aan systematiek in de gebruikte criteria. Uit de bovenstaande regels blijkt immers dat De Groot (1962) de ene keer een beroep moet doen op de plaats van het benadrukte element in de woordgroep om de accentuering ervan te kunnen rechtvaardigen, terwijl hij zich de andere keer eerder beroept op de aard van het element in kwestie of op de functie ervan in de zin. Hij lijkt zich kortom in allerlei bochten te moeten wringen om de vastheid van het accent binnen de besproken constructies te kunnen aantonen. In een latere publicatie heeft Stutterheim (1964) geprobeerd de theoretische en conceptuele problemen in het werk van De Groot (1962) op te lossen.

Zoals De Groot (1962) gelooft Stutterheim (1964) dat het onderzoek naar prominentieverhoudingen in het Nederlands plaats moet vinden binnen woordgroepen. Hierbij dient rekening te worden gehouden met de volgende categorieën factoren (Stutterheim: 1964: 32-33):

- **Structurele informatie:** de volgorde van de leden van de groep die vast of vrij kan zijn, de (on)scheidbaarheid van de samenstellende elementen, de plaats van de groep in een groter syntactisch geheel of in een zin, de functie van de woordgroep in de zin.
- **Prosodische informatie:** de prosodische verhouding tot de andere leden van de grotere woordgroepen of tot de andere woorden in de zin, de prosodische structuur van de groep die ook vast of vrij kan zijn. Dit aspect hangt af van (i) de plaats van het meest prominente lid en (ii) zijn aard en/of functie in de zin.
- **Semantisch-pragmatische informatie:** de mogelijkheid dat een lid van de groep in contrast met een ander element wordt gebruikt, de communicatieve context, de betekenisdifferentiërende functie van de accentuering.

Op grond van de combinatie van de bovenstaande drie types factoren lukt het hem gevallen zoals in (2.20a) en (2.20b) te verklaren die voor De Groot (1962) problematisch waren:

- (2.20a) Ik heb een HUIS gekocht.
(b) Ik heb het huis geKOCHT.

Zin (2.20b) gaat niet over welk huis ook, hij gaat over een huis waarvan reeds sprake is geweest in het gesprek (cf. het gebruik van het bepaald lidwoord). Wat in die uiting centraal

⁴² Die zijn overigens niet volledig, want om een totaalbeeld van het accentgedrag van het lijdend voorwerp te verkrijgen, dient er m.i. ook rekening te worden gehouden met de gevallen waar het direct object gecombineerd wordt met een meewerkend voorwerp mét en zónder voorzetsel.

staat, is dus niet zozeer het gekochte, maar het kopen zelf, d.i. de handeling. In (2.20a) daarentegen wordt juist de nadruk gelegd op het voorwerp waarop de door het hoofdwerkwoord uitgedrukte handeling betrekking heeft. Omdat De Groot (1962) in zijn aanpak geen oog had voor de semantische en pragmatische aspecten van het taalgebruik, kon hij ook niet verklaren waarom het lijdend voorwerp in (2.20a), conform de regel (zie supra) het accent krijgt, maar niet in (2.20b).

Door zijn gebruik van structurele, ritmische, semantisch-pragmatische informatie loopt Stutterheim (1964) sterk vooruit op de huidige accentueringstheorieën (zie infra). Alleen is het jammer dat de verschillende types factoren die hij onderscheidt, niet strikter uit elkaar worden gehouden. Het is immers niet duidelijk hoe die zich tot elkaar verhouden. Betreurenswaardig is ook het feit dat de auteur zich, net als De Groot (1962), beperkt heeft tot uitingen met slechts één benadrukt woord. Hij is zich wel degelijk bewust van het bestaan van gevallen met meer dan één accent, en aan het einde van zijn uiteenzetting bespreekt hij nog enkele voorbeelden van ‘*samengestelde prominentieverhoudingen*’ (Stutterheim 1964: 40). Een voorbeeld van zo’n accentdistributie wordt gevormd door uiting (2.20c) hieronder. Hier wijst de auteur erop dat deze zin zich niet leent voor een contrastieve lezing, en dat het accent op het adjectief alleen maar bedoeld is om dat element meer prominentie te verlenen:

(2.20c) Ik logeer daar altijd bij een GOEdE VRIEND van me.

Een studie waarin gevallen van dubbele accentuering systematisch worden besproken, is Van den Berg (1978). In zijn theorie gaat de auteur uit van de volgende aannamen:

- Het accentpatroon van gesproken taaluitingen kan afgeleid worden uit hun syntactische dieptestructuur (en niet van hun oppervlaktestructuur zoals in Chomsky & Halle 1968b). Hierbij poneert de auteur dat het Nederlands een SOV-taal is, en bespreekt dan ook uitsluitend gevallen in de bijzin.
- De pragmatische kenmerken [+/- anaforisch] en [+/- contrastief] hebben een invloed op de accentdistributie op het niveau van de dieptestructuur.
- Er kunnen in naamwoordelijke resp. werkwoordelijke constituenten (voortaan NP resp. VP) maximaal twee accenten voorkomen⁴³.

⁴³ Dit punt is betwistbaar, getuige hiervan de resultaten van een door Kruyt (1985: 57-82; zie infra) uitgevoerd productie-experiment waaruit blijkt dat zinnen met meer dan twee accenten niet ongewoon zijn. Denk b.v. aan de volgende situatie: na afloop van een (moeilijk) examen vraagt een student aan een studiegenoot: *Hoe is het verlopen?* Hierop kan hij b.v. het volgende antwoorden: *Het was HEEL ERG MOEIljk*.

⁴⁴ Zoals reeds opgemerkt in voetnoot 43, is de aanname dat er in NP's én VP's maar twee accenten mogen voorkomen, erg betwistbaar. In het vervolg zullen we zien dat de context en/of de communicatieve intentie van de spreker ervoor kunnen zorgen dat er in eenzelfde NP resp. VP meer dan twee accenten kunnen worden geproduceerd.

Wat ook mogelijk is, is dat een werkwoord zonder complement wordt gebruikt. In dit geval gebeurt de accentafleiding alsof het werkwoord in de dieptestructuur wél vergezeld zou gaan van een LV, dat dan ‘aan de oppervlakte’ niet wordt gerealiseerd (zie supra):

Eerder in dit hoofdstuk heb ik erop gewezen dat de aanhangers van de syntactische benadering van accent meestal geen contrastieve gevallen bespreken. In Van den Berg (1978: 105-107) wordt ook ingegaan op voorbeelden zoals de onderstaande:

(2.26b) (...) toen hij een gouden speldje uit een rozenbed haalde (normaal, zie 2.24a).

Zoals in (2.24a & b) worden de bovenstaande voorbeeldzinnen afgeleid uit eenzelfde dieptestructuur die qua lineaire woordvolgorde in feite overeenkomt met (2.26b). In het eerste stadium van de afleiding krijgen alle zinsdelen een potentieel primair accent. Omdat in (2.26b) alle constituenten nieuwe informatie bevatten, gaat het reële hoofdaccent naar *uit een rozenbed* en het reële secundaire accent naar *een gouden speldje*. In (2.26a) daarentegen contrasteert *het gouden speldje* met een ander gegeven, nl. *het gouden ringetje*. Na alle zinsdelen van potentiële hoofdaccenten te hebben voorzien en het potentiële accent op *uit een rozenbed* tot reëel primair accent te hebben verheven, kent men het kenmerk [+contrast] toe aan *het gouden speldje*. Daarna wordt een regel toegepast die voorschrijft dat een constituent met het kenmerk [+contrast] voor een constituent zonder dat kenmerk (i.c. ‘*uit een rozen-*

bed’) wordt geplaatst⁴⁵. Ook wordt het nadruksaccent op de voorzetselbepaling verlaagd tot reëel secundair accent.

Een belangrijk verschil tussen het werk van Van den Berg (1978) en andere formele benaderingen van de accentuering is dat hij niet zozeer uitgaat van de oppervlaktestructuur, maar van de syntactische dieptestructuur. In dit opzicht is het m.i. de vraag of de features [+/-anaforsch] en [+/-contrastief] wel degelijk kunnen worden toegekend op het niveau van de dieptestructuur. Het gaat hier per slot van rekening om context- en/of situatiegebonden kenmerken waarvan de invloed zich pas op het niveau van de oppervlaktestructuur, of althans helemaal aan het einde van de accentafleiding zou moeten doen gelden. In ieder geval suggereert de recentere literatuur over accenttoekenning dat het in theoretisch opzicht in feite voordeliger is het syntactische en het semantisch-pragmatische niveau strikt uit elkaar te houden, en dit gebeurt bij Van den Berg (1978) m.i. onvoldoende. Ten slotte kan men zich afvragen of men bij accenttoekenning in de gewone conversatie wel degelijk zo veel stadia doorloopt, of dat men in dit geval niet eerder meteen van context naar accentdistributie redeneert. Het gaat hier in feite om een inherent gebrek van de generatieve grammatica die geen oog heeft voor zinsoverstijgende aspecten zoals de pragmatische context en discourse-context. Als gevolg hiervan schieten formele (generatieve) modellen qua psychologische adequaatheid te kort (zie ook de bespreking van de accentuering in het Frans).

2.1.4.2. Kritiek op de syntactische benadering

In de vorige paragraaf is terloops al gewezen op de tekortkomingen van een aantal specifieke benaderingen binnen de syntactische school. Hier wil ik vooral de aandacht vestigen op een aantal andere bezwaren die in de vakliteratuur zijn geformuleerd. Een eerste probleem heeft volgens Schmerling (1976) te maken met de criteria waarop het onderscheid tussen ‘normale’ en ‘contrastieve’ accentdistributies berusten, en die nergens expliciet worden toegelicht⁴⁶. ‘Normale distributies’ zouden m.n. voorkomen in contextloze zinnen die zonder assumpties worden uitgesproken en waar slechts de lexicosyntactische keuzes van de spreker een invloed kunnen uitoefenen op de accentuering. ‘Contrastaccenten’ daarentegen zouden aan pragmatische regels beantwoorden en aanleiding geven tot veranderingen in de semantische en pragmatische implicaties van gesproken taaluitingen. Zoals Schmerling (1976) er terecht op

⁴⁵ Hier worden met andere woorden syntactische en accentuele transformaties door elkaar gehaald. In een theorie waarin ervan wordt uitgegaan dat de accentuering uit de syntactische dieptestructuur voortvloeit, zou je ook verwachten dat de accenten in de zin pas toegekend worden wanneer alle syntactische transformaties zijn uitgevoerd. In dit geval is het net andersom.

wijst, bestaan contextloze uitingen niet. Noch is het mogelijk een enigszins authentieke communicatiesituatie te bedenken waarin de gesprekspartners van tevoren geen assumpties hebben over het gespreksonderwerp en/of hun gedeelde kennis ervan. En zelfs als er zo'n situatie zou bestaan, zou het m.i. zeer de vraag zijn of een analyse van de accentuering die op zulke gegevens zou berusten, de taalwerkelijkheid zou weerspiegelen. Hiermee rijst met andere woorden de vraag of de tweedeling 'normale' tgv. 'contrastieve' distributies überhaupt dient te worden gehandhaafd. Te meer daar er nooit aangetoond is dat de twee types accentpatronen voortvloeien uit verschillende mechanismen.

Een andere kritische stem ten opzichte van syntactische modellen van de accentuering is Bolinger (zie o.a. Bolinger 1961, 1972a). Zijn kritiek heeft betrekking op het gebruik van syntactische informatie in de beschrijving en analyse van accentpatronen. Terwijl er bij Schmerling (1976; zie infra) nog steeds plaats wordt ingeruimd voor structurele aspecten (b.v. de informatieve geleding van de uiting in termen van 'topic' en 'comment'), gaat Bolinger (1972a) er in het verlengde van Hultzen (1956: 199) van uit dat dit type informatie niet nodig is om de accentdistributie in gesproken taaluitingen te verklaren. Immers, 'what item has relatively stronger stress in the larger intonational pattern is a matter of information, not of structure'. Die gedachte staat centraal in de pragmatische benadering van accent.

2.1.4.3. Semantisch-pragmatische benadering

In de semantisch-pragmatische aanpak van Bolinger (1972a: 633) vormt de accentuering geen inherente eigenschap van de zinsconstructie, maar vloeit die eerder voort uit de *communicatieve intentie* van de spreker. In deze visie vervullen nadruksaccenten een focaliserende functie ('*highlighting function*'). Die worden namelijk gebruikt om informatie op de voorgrond te plaatsen. Aangezien de beslissing welke zinselementen het meest bijdragen aan de communicatie in de eerste plaats van de spreker afhangt, is de distributie van accenten in de zin echter vrijwel onvoorspelbaar. De titel van Bolinger (1972a) liegt er in dit verband niet om: '*Accent is predictable (if you are a mind-reader)*'.

Dit hoeft niet te betekenen dat sprekers bij het toekennen van nadruksaccenten willekeurig te werk gaan. Hun keus van de betere kandidaten voor accent wordt bij wijze van spreken 'gestuurd' door het *relatieve semantisch gewicht* ('*relative semantic weight*', Bolinger 1972a: 635) van de woorden in de uiting. Bij het bepalen hiervan komen er drie factoren in aanmerking, nl.

⁴⁶ Een ander punt van kritiek van de auteur op syntactische accentueringstheorieën is dat er vaak geen rekening wordt gehouden met de interne ritmische structuur van woordgroepen (zie infra).

- De voorspelbaarheid van een woord op grond van de omgevende lexicale elementen (d.i. collocatiemogelijkheden).
- De inherente informatieve waarde van de in de uiting gebruikte woorden.
- De communicatieve context.

Hiermee wil tevens niet gezegd zijn dat Bolinger (1972a) *alle* invloed van de syntaxis op de accentuering uitsluit. Hij erkent b.v. het bestaan van een zekere tendens om in taaluitingen de informatie zo in te delen dat het belangrijkste nieuws zo ver mogelijk naar rechts wordt geplaatst, waardoor de elementen in zinsfinale positie *de facto* meer kans maken op een accent dan de andere delen van de gesproken boodschap. Alleen voegt de auteur hieraan toe dat ‘a description along those lines can only be in statistical terms’ (Bolinger 1972a: 644). Ironisch genoeg is dit m.i. ook van toepassing op de door de auteur voorgestelde semantische determinanten.

In het Nederlandse accentplaatsingsonderzoek heeft de aanpak van Bolinger (1972a) weinig succes gehad. Voor zover ik heb kunnen nagaan, is Keijsper (1982) een van de weinige auteurs die de theoretische implicaties van dit model heeft onderzocht. Aangezien ze vooral gewezen heeft op de tekortkomingen van de aanpak in kwestie, bespreek ik haar werk in de volgende paragraaf waar de kritiek op Bolingers benadering centraal staat.

2.1.4.4. Kritiek op de semantisch-pragmatische benadering

Een van de eerste auteurs die gewezen heeft op de tekortkomingen in Bolingers werk, is Schmerling (1976). Al behoeft het m.i. weinig betoog dat de semantisch-pragmatische benadering het grote voordeel biedt dat die veel economischer is dan de syntactische accentueringtheorieën, toch begaat Bolinger (1972a) dezelfde fout als de aanhangers van de syntactische aanpak. Door alle mogelijke accentdistributies door middel van één factor te willen verklaren (i.c. het relatieve semantisch gewicht van woorden) mist hij een aantal generalisaties omtrent accenttoekenningsmechanismen, en moet hij ook afzien van bepaalde factoren die accentdistributies kunnen helpen verklaren. Enkele voorbeelden:

(2.27) your COAT's on fire

(2.28) Come on in – the door is OPEN

(2.29) (To someone working in a shrimp-processing plant) Shall we go out for a beer? I can't, I've all these SHRIMPS to clean.

Zin (2.27) is een voorbeeld waarin het predicaat op grond van de andere lexicale elementen in de uiting moeilijk voorspelbaar is, en toch onbenadrukt is. Hier had Bolingers theorie een

accent op dat element voorspeld. In (2.28) daarentegen doet het omgekeerde zich voor. Daar is het predicaat wél geaccentueerd, terwijl het in de specifieke communicatieve context bekend is (zie ook 2.29 waarin het meest voorspelbare gegeven toch het hoofdaccent krijgt). Andere problematische gevallen zijn uitingen zoals (2.30) en (2.31) waarin het element met hoofdaccent in semantisch opzicht minder informatie bevat dan de adjectieven met een secundair accent:

(2.30) John is a WONderful MAN

(2.31) 'The Godfather' is a very GOry MOvie.

Volgens Schmerling (1976) dient er bij accenttoekenning rekening te worden gehouden met factoren van verschillende aard: (i) informatie omtrent de pragmatische functie van een gegeven woord in het gesproken discours en (ii) fonologische, m.n. ritmische, principes.

Het bezwaar van Keijsper (1982) aan het adres van Bolinger (1972a) heeft te maken met de onderliggende mechanistische gedachte volgens welke (i) de nieuws waarde van de zinselementen afhankelijk is van de context, en dat (ii) een verandering van context automatisch gepaard gaat met een andere accentdistributie. Alternatieven op Bolingers visie vindt men o.a. in Chafe (1974), Halliday (1967) en in het Praags functionalisme (zie o.a. Firbas 1992), maar ook hun 'pragmatische' aanpak is niet onproblematisch. In die visie weerspiegelt de indeling van de zinselementen in termen van 'oude/bekende/thematische' resp. 'nieuwe/onbekende/rhematische' informatie de manier waarop de spreker zich de context in zijn geest voorstelt. Dit impliceert dat de pragmatische benadering uit twee tegenstrijdige componenten bestaat, nl. 'enerzijds een verwijzing naar de spreker, wat een erkenning inhoudt van het feit dat in één context meerdere accentuaties kunnen passen, maar anderzijds de mechanistische opvatting dat een verschil in accentuatie correleert met een verschil in context' (Keijsper 1982: 38).

Volgens Keijsper (1982) zijn beide types hypothesen in theoretisch opzicht inadequaat. De semantische hypothese die de auteur voorstaat, berust veeleer op de aanname dat de aanwezigheid van een accent op een bepaald zinselement in de eerste plaats een contrast uitdrukt tussen de intrinsieke betekenis van het benadrukte element en de negatie ervan, d.i. de afwezigheid ervan in alle met het geaccentueerde woord geassocieerde gedachten of een alternatieve boodschap die de spreker had kunnen meedelen, maar die hij niet heeft meegedeeld. De volgende situatie illustreert de aanpak van Keijsper (1982). Het is mooi zomerweer en Marie stelt voor om naar het strand te gaan. Piet daarentegen wil liever thuis

blijven om naar een voetbalwedstrijd te kijken. Marie zegt: ‘Laten we naar het strand gaan, ze verliezen toch’. Maar Piet is niet te overreden en zegt:

(2.32a) Ik wil die WEDSTRIJD zien.

(b) Ik wil die wedstrijd ZIEN.

Volgens Keijsper (1982: 42) deelt de spreker in (2.32a) mee (i) dat hij de wedstrijd wil zien, (ii) dat hij ook iets anders in gedachte heeft dan het zien van de wedstrijd (i.c. naar het strand gaan; vandaar de plaats van het accent) en (iii) dat het andere niet is wat hij wil. In zin (2.32b) daarentegen deelt de spreker mee (i) dat hij de wedstrijd wil zien, (ii) dat hij met betrekking tot de wedstrijd aan iets anders denkt dan het zien van die wedstrijd, nl. *niet* zien en (iii) dat hij die andere mogelijkheid uitsluit (vandaar het accent op *zien*). In de semantische hypothese van Keijsper (1982) wordt de context (of welke andere kennis ook) dan ook gebruikt om een concrete invulling te geven aan het alternatief waaraan de spreker denkt (d.i. accentuatie → context → semantische interpretatie). De semantische aanpak beschouwt immers ‘de relatie die een zin heeft met zijn context als het gevolg van de plaats van accenten in die zin’ (Keijsper 1982: 31). Het begrip ‘oud’ kan nog steeds met betrekking tot ongeaccentueerde constituenten worden gebruikt, maar die term houdt dan in dat de elementen in kwestie reeds aanwezig zijn in alle met de zin geassocieerde gedachten. Een geaccentueerde constituent kan ‘nieuw’ worden genoemd, maar die term betekent dan ‘afwezig in geassocieerde gedachten’.

De theorie van Keijsper (1982) geeft m.i. een concreet antwoord op de vraag of het onderscheid tussen ‘normale’ en ‘contrastieve’ accentdistributies dient te worden gehandhaafd. In haar visie is die dichotomie overbodig, want in de semantische hypothese zijn alle accenten contrastief van aard. Kortom: volgens Keijsper (1982) zijn alle accenten contrastaccenten. Ook heeft de auteur als een van de eersten aangetoond wat de precieze bijdrage is van accenten aan de zinsbetekenis. Toch kan men het betreuren dat er niet systematischer aandacht is besteed aan de raakvlakken en/of interacties tussen zinsstructuur, semantiek, pragmatiek en prosodie. In wat volgt, wordt een ander type modellen van de accentuering voorgesteld waar de interacties tussen (i) structurele informatie en accentuering en (ii) accentuering en semantische interpretatie juist centraal staan. Alvorens in te gaan op die nieuwe benadering bespreek ik het pionierswerk van o.a. Kraak (1970) en Schmerling (1976) en andere auteurs binnen de ‘Functionele School’.

2.1.4.5. Op weg naar de focusbenadering

De eerste belangrijke bijdrage aan de discussie omtrent de interfaces tussen taalcomponenten (m.n. syntaxis, semantiek en pragmatiek) is ongetwijfeld geleverd door de School van Praag (b.v. Daneš, Firbas, Jakobson, Mathesius). Kenmerkend voor die school is dat er bij de studie van de interacties tussen syntactische zinsstructuur, pragmatische woordvolgorde en prosodie uitgegaan wordt van de functie van de uiting in het bredere discours. In Firbas (1979) wordt tevens het idee geïntroduceerd dat elk woord in de uiting een eigen graad van ‘communicatief dynamisme’ (*‘communicative dynamism’*, CD) heeft die bepalend is voor (i) de plaats van elk woord in de lineaire woordvolgorde en (ii) de graad van prosodische markering. In die zin komt het concept ‘communicatief dynamisme’ sterk in de buurt van het begrip ‘relatief semantisch gewicht’ van Bolinger (1972a).

Buiten de ‘Functionele School’ zou ik de aandacht willen vestigen op het werk van twee auteurs waarin men in feite de theoretische fundamenteen vindt van de ‘focusbenadering’ (zie infra). De bekendste van de twee is wellicht Schmerling (1976: 75 e.v.). In haar werk heeft ze duidelijk laten zien dat accentdistributies meestal niet herleid kunnen worden tot één verklaring, maar dat die eerder als het resultaat dienen te worden gezien van het samenspel en/of de interacties tussen structurele, semantische, pragmatische en ritmische factoren.

Wat het Nederlands betreft, vormt het werk van Kraak (1970) de eerste toepassing van zulke ideeën – ook al beschouwt hij zelf zijn analyse in de eerste plaats als ‘een uitbreiding van de standaardtheorie van Chomsky & Halle (1968b)’ (Kraak 1970: 59). Uitgaande van Halliday (1967) poneert Kraak (1970: 45) dat elke uiting bestaat uit een ‘*topic*’ (het gespreks-onderwerp) en een ‘*comment*’ (het nieuws dat over het ‘*topic*’ wordt meegedeeld). Om preciezer te zijn, omvat het topic dat wat volgens de spreker reeds in de aandacht van de toegesprokene is, terwijl de rest van de uiting het comment op dat topic is en dus datgene uitdrukt wat de spreker als nieuwe informatie bedoelt. Daarnaast wijst de auteur er ook op dat de encyclopedische kennis van spreker en toegesprokene een belangrijke rol speelt bij het identificeren van topics en comments. Samenvattend kan over de begrippen ‘topic’ en ‘comment’ het volgende worden gezegd:

- Iets dat voorlopig niet geïdentificeerd is, is altijd comment.
- Iets dat topic is, kan altijd worden geïdentificeerd.
- Iets dat geïdentificeerd is, is óf topic, óf comment: de keuze tussen de twee mogelijkheden hangt af van de gemeenschappelijke kennis van de gesprekpartners.

Op grond van de bovenstaande principes formuleert Kraak (1970: 48-50) de volgende accentueringsregels:

- Het accent valt in de regel nooit op pronomina. Vergelijk in dit verband *Hij heeft een BOEK gekocht* met *Hij heeft het geKOCHT*. Problematisch zijn echter voorbeelden van het type *Ik heb DAT gekocht, Als er iets misgaat, dan heb IK het altijd gedaan*.
- In comment-zinnen met als topic de gespreksituatie valt het accent op het subject, tenzij dat subject een pronomen is⁴⁷: *Mijn BAND was lek tgv. Ik had een leuke BAND*.
- Het substantief van een nominale constituent krijgt het accent wanneer het comment niet meer dan één nominale constituent telt, b.v. *Hij heeft zijn portemonNEE verloren*.
- In zinnen met een lijdend voorwerp en een meewerkend voorwerp krijgt het lijdend voorwerp het hoofdaccent indien beide objecten binnen het comment vallen, terwijl het meewerkend voorwerp sterker benadrukt wordt dan het werkwoord⁴⁸. Een voorbeeld hiervan is: *Je moet WIM de DRUKproeven sturen*.⁴⁹

Als een van de eersten heeft Kraak (1970) in eenzelfde accentueringsmodel pragmatische én syntactische informatie gebruikt, al dient hier meteen aan toegevoegd te worden dat de twee niveaus soms onvoldoende uit elkaar worden gehouden. Jammer is tevens dat contrastgevallen problematisch blijven voor de auteur. In de ‘focusbenadering’, die in de volgende paragraaf aan de orde komt, kunnen gevallen van ‘normale’ en ‘contrastieve’ accentuering door middel van eenzelfde stel regels worden verantwoord.

2.1.4.6. De focusbenadering

In de theorievorming houdt de focusbenadering van accent rekening met de inzichten van de syntactische en de semantisch-pragmatische aanpak. Er wordt namelijk van uitgegaan dat accenten in de eerste plaats dienen om informatie op de voorgrond te plaatsen (d.i. ‘*highlighting function*’, Bolinger 1972a: 633), en dat de beslissing om een stuk informatie al dan niet in focus te plaatsen, onvoorspelbaar is. Is de verdeling van focus over de zin eenmaal

⁴⁷ Die regel vertoont enige gelijkenis met de ‘basissituatie’ in het model van Gussenhoven (1983). Als een uiting uit een argument en een predicaat bestaat en de hele zin is in focus, dan voorspelt het model dat het accent op het argument wordt geproduceerd. Het verschil tussen Gussenhoven (1983) en Kraak bestaat er echter in dat Gussenhoven (1983) pragmatische en grammaticale informatie (omtrekt de syntactische functie en/of de woordklasse van de zinselementen) strikt uit elkaar houdt, terwijl Kraak (1970) in eenzelfde regel de verschillende niveaus door elkaar haalt. Gussenhovens model wordt in 2.1.4.6 besproken.

⁴⁸ Hier verliest de auteur uit het oog dat het meewerkend voorwerp, indien vooafgegaan door een voorzetsel, sterker benadrukt wordt dan het lijdend voorwerp, b.v. *Je moet de drukproeven aan WIM sturen*.

⁴⁹ De auteur vermeldt echter niet contrastieve gevallen van het type ‘*Je moet aan Wim de DRUKPROEVEN sturen*’ (en niet het manuscript) en ‘*Je moet de DRUKPROEVEN aan Wim sturen*’ (niet het manuscript).

bekend, dan kan de plaats van accenten afgeleid worden uit de lexico-syntactische keuzes van de spreker (zie b.v. de gedachte van een ‘*accentability hierarchy*’ in Ladd 1980, 1983⁵⁰).

Toch zijn er ook een paar verschillen. In de semantisch-pragmatische benadering fungeert het woord als interpretatief domein van accent (Bolinger 1958a, 1972a). In de focusaanpak daarentegen neemt men aan dat accentuering betrekking heeft op constituenten van variabele grootte, d.i. van één syllabe (b.v. *Ik zeg niet* _{+f[be]}*staan maar* _{+f[ver]}*staan*: nauwe focus) tot een hele zin (b.v. *Wat is er aan de hand?* [*Mijn sleutels zijn verdwenen*]_{+f}; integratieve focus) (Kager 1988: 418). Vergelijken we nu de focusaanpak met de syntactische benadering, dan kan opgemerkt worden dat het onderscheid tussen normale en contrastieve accentplaatsing in de focusbenadering geen rol speelt. Beide soorten gevallen kunnen in deze aanpak verklaard worden door middel van dezelfde verzameling regels. Het domein van de regels in kwestie is variabel en hangt af van de verdeling van focus over de zin. In de syntactische benadering daarentegen worden contrastgevallen meestal buiten beschouwing gelaten (zie echter Van den Berg 1978).

De eerste systematische toepassing van de focusaanpak op het Nederlands is Gussenhoven (1983e, 1984). Volgens hem bestaat een zin uit ten minste één focusdomein dat óf het kenmerk [+focus] óf het kenmerk [-focus] heeft. Hierbij fungeert het [-focus]-materiaal als uitgangspunt van de mededeling, terwijl de [+focus]-gegevens de eigenlijke bijdrage van de spreker aan de conversatie vormen. Verder wordt er in ‘ZAR’ (‘Zins-Aksent-Regel’, Gussenhoven 1983e: 132) een onderscheid gemaakt tussen:

- **Argumenten (A)**: constituenten die fungeren als subject of object;
- **Predikaten (P)**: constituenten die fungeren als predicaat;
- **Condities (C)**: constituenten die fungeren als adverbiale bepaling.

ZAR poneert dat ten minste een van deze constituenten [+focus] is. Er bestaan met andere woorden geen zinnen die geheel [-focus] zijn. Het systeem van Gussenhoven (1983e) verloopt in twee fases. Eerst wordt het [+focus]-materiaal in focusdomeinen ingedeeld. In Gussenhovens visie vormen [+focus]-zinselementen ‘the speaker’s declared contribution to

⁵⁰ Die gedachte houdt in dat lexicale woorden makkelijker accentueerbaar zijn dan functiewoorden. Als twee woorden in een uiting even goede kandidaten zijn voor accent en die behoren tot dezelfde lexicale categorie, dan krijgt het meest rechts staande woord het accent. Verder kan de accentueerbaarheidsgraad van zinselementen naargelang van het contextueel min of meer bekende karakter ervan veranderen. Dit veronderstelt een strikte scheiding van ‘focus’ en ‘contextuele nieuws waarde’. ‘Focus’ staat namelijk in verband met de subjectieve beslissing van de spreker om bepaalde zinselementen wél en andere niet op de voorgrond te plaatsen, terwijl de contextuele nieuws waarde van woorden verwijst naar de relatie van de zin tot de context waarin hij voorkomt.

the conversation, whereas [-focus] constitutes his cognitive starting point' (Gussenhoven 1984: 18). Daarna wordt in elk focusdomein een accent geproduceerd.

Laten we nu even stilstaan bij enkele voorbeelden uit Gussenhoven (1983e: 138-143). (2.33) bestaat uit een argument (*de voorzitter*) en een predicaat (*is afgetreden*). Wanneer het argument en het predicaat deel uitmaken van eenzelfde focusdomein (d.i. AP-domeinvorming), dan krijgt het argument het accent:

(2.33) (Is er iemand afgetreden?) De voorzitter is afgetreden.
[de voorzitter is afgetreden]_{↑f}
[de VOORzitter is afgetreden]_{↑f}

Er zijn ook zinnen met een AP-domeinverdeling waarin het predicaat wordt beklemtoond. Dit is alleen maar mogelijk als het argument het kenmerk [-focus] heeft. (2.34) is een geschikt antwoord op 'Waarom kan de voorzitter dat niet doen?':

(2.34) De voorzitter [is AFgetreden]_{↑f}.

De volgende zin bestaat uit een argument (*Yvonne*), een predicaat (*is gearresteerd*) en een conditie (*in Marseille*). Aangezien de hele zin in focus is, wordt eerst een AP-domein gevormd. Vervolgens krijgt de conditie haar eigen domein. Ten slotte worden beide domeinen van een accent voorzien:

(2.35) (Heb je het al gehoord?) Yvonne is gearresteerd in Marseille.
[Yvonne is gearresteerd]_{↑f} in Marseille
[Yvonne is gearresteerd]_{↑f} [in Marseille]_{↑f}
[YVONne is gearresteerd]_{↑f} [in MarSEILLE]_{↑f}

In (2.36) daarentegen is AP-domeinvorming onmogelijk. Dit komt doordat de interpositie van de conditie zo'n domeinvorming verhindert. In dit geval wordt de zin in drie afzonderlijke domeinen ingedeeld, nl. een argument (*Yvonne*), een conditie (*in Marseille*) en een predicaat (*is gearresteerd*). Alle drie de constituenten krijgen vervolgens een accent:

(2.36) (Heb je het al gehoord?) Yvonne is in Marseille gearresteerd.
[Yvonne]_{↑f} [in Marseille]_{↑f} [is gearresteerd]_{↑f}
[YVONne]_{↑f} [in MarSEILLE]_{↑f} [is gearresTEERD]_{↑f}

Ook topicalisatie kan AP-domeinvorming verhinderen. Al wordt dit verschijnsel vaak uitsluitend beschouwd als een onderdeel van de syntaxis, Gussenhoven (1983e: 141) wijst erop dat syntactische topicalisatie correleert met intonationale topicalisatie. In ZAR krijgt een getopicaliseerd argument een apart focusdomein toebedeeld, waardoor dit niet meer in aanmerking komt voor domeinvorming met enig predicaat:

(2.37) Yvonne heeft hij gearresteerd.
 [Yvonne]_{+f} [heeft (hij) gearresteerd]_{+f}
 [YVONne]_{+f} [heeft (hij) gearresTEERD]_{+f}

Op het eerste gezicht heeft (2.37) een APA-structuur. Het verschil met een zin als *Jan slaat zijn vrouw* [JAN]_{+f} [slaat zijn VROUW]_{+f} bestaat erin dat het eerste argument getopicaliseerd is, wat impliceert dat dit een apart domein met een apart accent vormt. Verder blijkt AP-domeinvorming onmogelijk. Dit valt te verklaren doordat *hij* een [-focus]-constituent is. Vandaar het accent op het predicaat (*is gearresteerd*). Laat ik erop wijzen dat intonationale topicalisatie ook kan plaatsvinden in zinnen zonder syntactische topicalisatie:

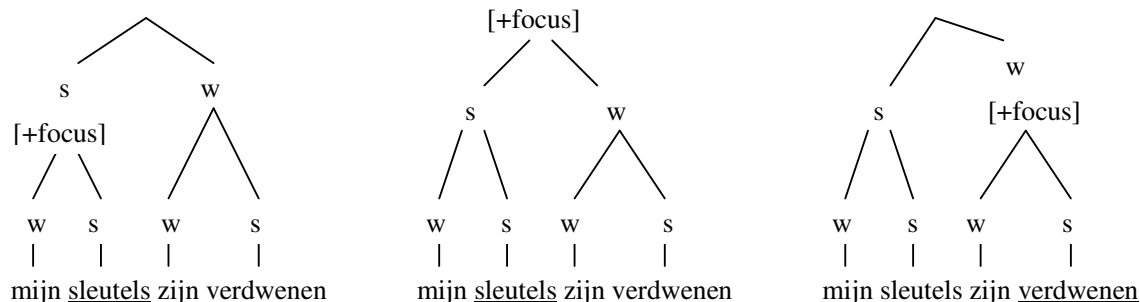
(2.38) (Kon de voorzitter er niets tegen doen?) *De voorzitter is afgetreden!*
 [de voorzitter]_{+f} [is afgetreden]_{+f}
 [de VOORzitter]_{+f} [is AFgetreden]_{+f}

In (2.38) is de topicalisatie waarneembaar aan het accent op het argument (dat anders [-focus] zou zijn geweest) maar ook aan het accent op het predicaat waarmee het argument een domein had gevormd als er geen topicalisatie was geweest (Gussenhoven 1983e: 142).

In verschillende publicaties zijn uitbreidingen voorgesteld van Gussenhovens model. In Baart (1987a, 1987b) wordt b.v. niet meer uitgegaan van de lineaire woordvolgorde en de functie van het woord in de bredere constituent, maar veeleer van de hiërarchische relaties tussen de zinselementen (d.i. hun inbeddingsgraad; zie o.a. Selkirk 1984 voor een vergelijkbaar voorstel m.b.t. het Engels). In Baarts systeem zijn er drie generatieve regels (de w/s-labellingsregel, de regel voor ‘*default accent*’, de ritmeregel) en een welgevormdheidsconditie (de ‘*Mismatch Condition*’). De regels die hij formuleert, hebben betrekking op een prosodische structuur die te onderscheiden is van de syntactische structuur, maar die er wel van afgeleid is. Formeel wordt die weergegeven door middel van een prosodische boom, waarvan de knopen *w* (‘*weak*’) resp. *s* (‘*strong*’) zijn gelabeld. Een belangrijke beperking is dat aangrenzende knopen noch [s s] noch [w w] mogen zijn. De enige toegestane combinaties zijn [s w] en [w s]. De w/s-labelling voorspelt samen met het kenmerk [+focus] de accentuering, en wel volgens de onderstaande regel:

Ken een accent toe aan elk terminaal element in een prosodische boom dat ofwel direct gedomineerd wordt door een [+focus] knoop, ofwel verbonden is met een [+focus] knoop via een pad dat uitsluitend uit *s*-gelabelde knopen bestaat (Baart 1987a: 299).

Het geaccentueerde element vormt het prosodisch hoofd van het focusdomein. De volgende voorbeelden geven drie lezingen weer van *Mijn sleutels zijn verdwenen* (Baart 1987a: 299):

Laat ik er meteen op wijzen dat de conclusies van Baart(1987a) alleen maar gelden voor gevallen van integratieve focus, d.i. gevallen waarin de hele zin in focus wordt geplaatst (Fabder 1987, Fuchs 1976; zie ook 2.1.1.2). In de eerste fase van de afleiding bepaalt de w/s-labellingsregel de distributie van w/s-constituenten in de zin: ‘in [A B] wordt A s gelabeld indien A een complement of een subject is’ (Baart 1987a: 300). Kortom: complementen en subjecten zijn in de regel sterk en trekken binnen focusdomeinen – ongeacht hun lineaire positie – het accent naar zich toe. In (2.39) geef ik voorbeelden met accent op het subject (Baart 1987a: 300):

(2.39) Je BROEK is gescheurd, er zit een SCHEUR in je broek, hoe zou een DRAAK er in het echt uitzien?, vandaag heeft mijn VADER een operatie ondergaan.

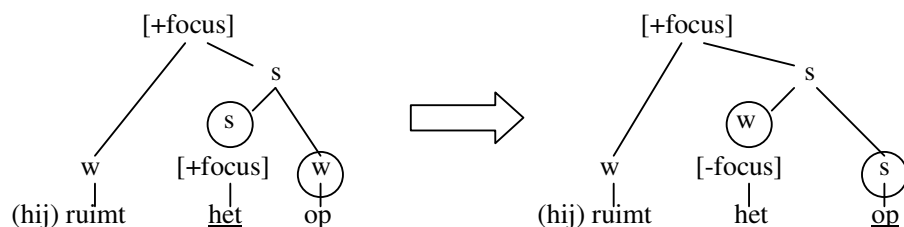
Onder bepaalde omstandigheden brengen twee extra regels veranderingen aan in de output van de w/s-labellingsregel. De regel voor ‘*default accent*’, die gebaseerd is op Ladd (1980), zorgt er b.v. voor dat [-focus]-constituenten die ingebed zijn in een groter [+focus]-geheel, geen accent krijgen:

- (2.40a) (hij) ruimt zijn KAMER op.
 (b) (hij) ruimt ze OP.

In (2.40a) hebben we te maken met een lexicaal gevuld object. In (2.40b) daarentegen fungeert een ongefocust pronomen als lijdend voorwerp. In een niet-contrastieve lezing, waar tevens de hele zin in focus is, doet de regel voor ‘*default accent*’ het accent, dat normaliter naar het object gaat, verschuiven naar het scheidbare partikel. Formeel ziet de regel er als volgt uit (Baart 1987a: 302):

Default Accent: s -> w
 A A
 Conditie: A is [-focus]

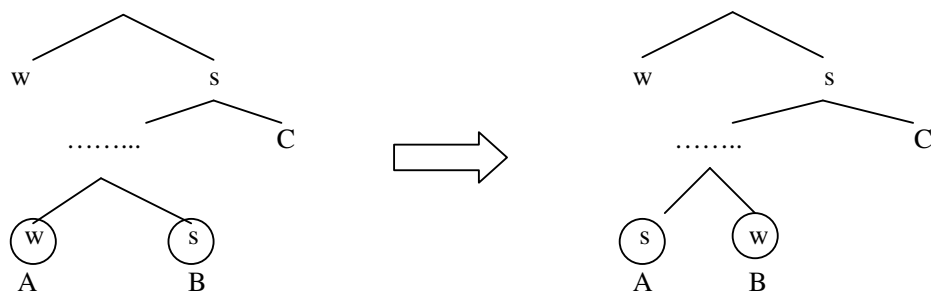
Aangezien twee aangrenzende knopen in een prosodische boom nooit [w w] mogen zijn, zorgt de regel ervoor dat de zuster van A het label s krijgt. In schema:

De w/s-distributie kan ook veranderd worden door een ritmeregel. De onderliggende gedachte is dat er in natuurlijke talen een tendens bestaat om een ‘botsing’ van toonhoogteaccenten te vermijden. Vergelijk de onderstaande voorbeeldzinnen (Baart 1987b: 106):

- (2.41) het pak is donkerBLAUW maar het is een DONKERblauw pak.
 (2.42) BEatrix is onze koningIN maar LEve KOningin BEatrix.

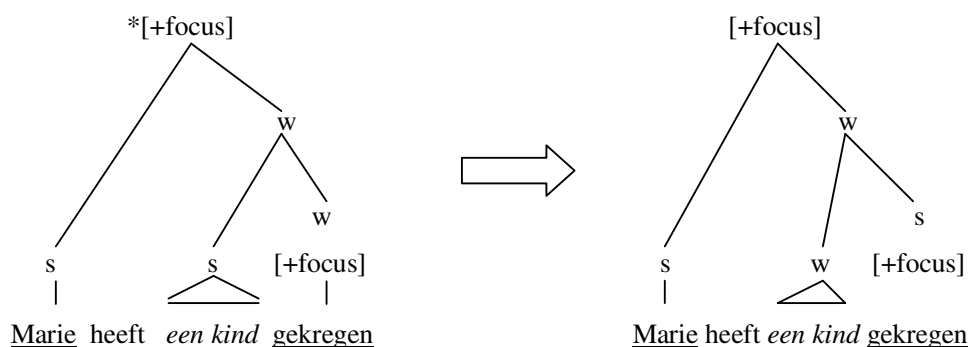
Sommige auteurs (o.a. Van den Berg 1978) hebben zulke data willen verantwoorden door middel van een regel die de middelste accenten in een opeenvolging van drie of meer accenten uit eenzelfde syntactische eenheid verwijderd zonder dat dit de focusstructuur van de zin ingrijpend verandert. Zo’n regel blijkt echter te krachtig, hetgeen Baart (1987a: 303-308) ertoe leidt een aantal beperkingen voor te stellen, nl. (i) de regel wordt van links naar rechts toegepast op de prosodische structuur, (ii) B en C moeten ‘*string-adjacent*’ zijn (‘the rightmost terminal contained within B is adjacent to the leftmost terminal contained within C’, Baart 1987b: 109), (iii) C moet in focus zijn / een accent bevatten en (iv) A mag geen lidwoord, voorzetsel, voornaamwoord of voegwoord zijn. Aangezien omkering van w en s plaats kan vinden op een diep inbeddingsniveau, geven de puntjes in de onderstaande schema’s aan dat een willekeurig aantal tussenliggende niveaus aanwezig kunnen zijn:

Ten slotte dient er nog op gewezen te worden dat Baart zijn theorie van een welgevormdheidsconditie (de ‘*Mismatch Conditie*’) heeft voorzien. Laten we de volgende voorbeelden van dichterbij bekijken (Baart 1987b: 119):

- (2.43a) (heb je het al gehoord?) MARIE heeft een kind gekregen.
 (b) MARIE heeft een kind GEKREGEN (en TRUUS heeft er een GEADOpteerd).

De zin wordt als geheel in focus geplaatst. In dit geval voorspellen de accentregels een accent op het onderwerp. In de tweede uiting daarentegen wordt een ongeaccentueerde constituent (i.c. *een kind*) buiten focus geplaatst doordat ‘*gekregen*’ in zijn eentje een focusdomein vormt. De prosodische boom voor (2.43b) ziet er als volgt uit:

Het sterretje geeft aan dat de eerste boomdiagram niet welgevormd is. Dit komt doordat de schuin gedrukte woordgroep geen deel mag uitmaken van een focusdomein. De ‘*Mismatch Condition*’ sluit zo’n prosodische structuur uit. Volgens die regel mag een zwak element in een $[+focus]$ -domein immers niet prominenter zijn dan zijn sterke zuster (Baart 1987a: 309). De ‘*Mismatch Condition*’ verklaart waarom een ongeaccentueerd element onder bepaalde omstandigheden niet kan worden opgenomen in een focusdomein dat correspondeert met een accent elders in de zin. De tweede representatie daarentegen is welgevormd omdat de schuin gedrukte zinselementen alleen maar als $[-focus]$ kunnen worden geanalyseerd.

Het zal de lezer duidelijk zijn dat noch de theorie van Gussenhoven (1983e; 1984) noch die van Baart (1987a, 1987b) alle mogelijke accentpatronen kan verklaren. Dit komt voor een deel door het type materiaal waarop beide modellen berusten, m.n. mededelende zinnen. Aan de andere zinstypes (b.v. vragen, imperatiefzinnen) is in de gespecialiseerde literatuur verhoudingsgewijs minder aandacht besteed. Met betrekking tot de accentdistributie in vraagzinnen dient hier gewag te worden gemaakt van het werk van Haan (2001), dat in feite een uitbreiding vormt van Gussenhovens model.

In haar model gaat Haan (2001: 186) ervan uit dat vraagzinnen, net als de andere types zinnen, uit twee grote delen bestaan die ze ‘topic’ resp. ‘comment’ noemt. Ook onderscheidt de auteur in het verlengde van Gussenhoven (1984) $[+focus]$ - van $[-focus]$ -zinselementen. Terwijl $[+focus]$ -elementen in de meeste gevallen als comment fungeren – er is dan sprake van ‘*focus of addition*’⁵¹, sluit Haan (2001: 186) niet de mogelijkheid uit dat ook het topic in

⁵¹ De elementen in focus voegen iets toe aan de kennis van de luisteraar (Gundel 1988).

focus wordt geplaatst. Er is dan sprake van '*focus of introduction*'⁵². Wat de auteur in feite wil aantonen, is dat men in vraagzinnen (in tegenstelling tot mededelende zinnen) niet zozeer te maken heeft met '*focus of addition*' maar eerder met '*focus of contrast*' (zie ook Chafe 1976). In vragen selecteert de spreker namelijk een 'comment' uit een reeks (minder waarschijnlijke) alternatieven, en wil hij weten of de gekozen variant wel de goede is.

Zowel in vraagwoordvragen als in ja/nee-vragen vindt Haan (2001) dat de focus binnen het comment wordt gerealiseerd, en dat het focusdomein in beide gevallen in semantisch opzicht een contrastieve waarde heeft⁵³. Dit komt doordat het comment in vragen (in tegenstelling tot mededelende zinnen) doorgaans reeds deel uitmaakt van de presupposities waarmee de uiting gepaard gaat. Vergelijk in dit opzicht de volgende voorbeeldzinnen uit Haan (2001: 187-189):

(2.44) Is Paul going to be chairman?

(2.45) Who's going to appoint the new chairman?

In (2.44) wordt gevraagd of een bepaald commentaar op het thematische element 'Paul' wel of niet klopt. Hiermee worden de presupposities (i) dat er een nieuwe voorzitter gaat worden benoemd en (ii) dat Paul die functie ambieert, op hun waarheidsgehalte getoetst. Aangezien het hier gaat om een impliciete vergelijking met een reeks mogelijke alternatieven, is er wel degelijk sprake van '*focus of contrast*'. Dit geldt ook voor uiting (2.45) waar het zinselement dat als comment fungeert (i.c. het vraagwoord) een vergelijking induceert tussen verschillende alternatieven. In vraagwoordvragen valt het accent dan ook op het vraagwoord.

Nu is het niet ondenkbaar dat de spreker niet met zekerheid weet of het 'topic'-element reeds deel uitmaakt van het discoursmodel van de hoorder. Vandaar dat het topic in beide types vragen soms ook van een accent kan worden voorzien. Er is dan sprake van '*focus of introduction*'. Kortom, de analyse van de focusstructuur van vraagwoordvragen en ja/nee-vragen brengt een dubbel paradigma aan het licht, nl. verplicht accent op het comment ('*focus of contrast*') en facultatief accent op het topic ('*focus of introduction*'). Ook blijkt de categorie '*focus of addition*' slechts van toepassing te zijn op mededelende zinnen, terwijl er in zowel vragen als mededelingen sprake kan zijn van '*focus of contrast*'.

⁵² De spreker vestigt expliciet de aandacht van de hoorder op een zinselement dat reeds ter sprake is gekomen in het voorafgaande discours, waardoor men ervan kan uitgaan dat het benadrukte zinselement alvast deel uitmaakt van de gemeenschappelijke kennis van de spreker en de luisteraar.

⁵³ Op de focusstructuur in declaratieve vragen wordt eigenaardig genoeg niet ingegaan.

2.1.4.7. Kritiek op de focusbenadering

Laat ik deze bespreking van wat in de Engelstalige vakliteratuur bekend staat als ‘*the accent placement debate*’, besluiten met de kritiek van Bolinger (1985) op de ‘focusbenadering’ zoals die toegepast is in o.a. Gussenhoven (1983e, 1984). Hier kan ik kort zijn, want de bezwaren van de auteur zijn grotendeels dezelfde als die met betrekking tot de syntactische benadering (zie supra), nl. dat syntactische informatie niet nodig is om accentpatronen te verklaren en te voorspellen. Eenvoudiger en economischer is volgens Bolinger een aanpak waarin uitgegaan wordt van pragmatische informatie.

In de benadering die hij voorstaat, staat het begrip ‘*informativeness*’ centraal, dat overigens reeds aanwezig was in zijn eerdere werk (zie o.a. Bolinger 1958a, 1961, 1972a) maar dat in vergelijking met de eerdere studies beter uitgewerkt is. In de nieuwe versie van de semantisch-pragmatische benadering introduceert Bolinger (1985) een onderscheid tussen ‘machtsaccenten’ (‘*accents of power*’, zie 2.46) en ‘interesse-accenten’ (‘*accents of interest*’, zie 2.47). De volgende zinnen illustreren de twee types accenten:

(2.46) AB SO LU TE LY! (alle syllaben worden benadrukt).

(2.47) He’s comfortable now because he BOUGHT a place.

Met betrekking tot het ‘*accent of interest*’ dient er opgemerkt te worden dat het zinselement met de grootste informatieve waarde in de meeste gevallen tevens dat element zal zijn dat de aandacht van de spreker gaat trekken en dat dus van een accent zal worden voorzien. Ondanks de nieuwe terminologie is het volgens Gussenhoven (1985b) nog steeds zo dat de aanpak van Bolinger (1985) geen geschikte verklaring kan bieden voor gevallen als de onderstaande:

(2.48) (Excuse me, I thought you’d want to know) your TROUsers are torn.

(2.49) (Excuse me, I thought you’d want to know) there’s a TEAR in your trousers.

In de bovenstaande zinnen is het moeilijk te zeggen waarom ‘*trousers*’ resp. ‘*tear*’ om de beurt als informatief belangrijk resp. onbelangrijk dienen te worden beschouwd. Zulke gevallen analyseert Gussenhoven (1985b) in structurele termen: het onderwerp en het predicaat vormen eenzelfde focusdomein waarin slechts het onderwerp een accent krijgt. Daarnaast is het begrip ‘focusstructuur’ onontbeerlijk om het gebruik van focuspartikels (b.v. *only/even* in het Engels, *alleen/zelfs* in het Nederlands), en de accentdistributie in zinnen met topicalisatie van het [+focus]-element in kaart te brengen:

(2.50a) Only JOHN went to the party tgv. *Only John went to the PARTY

(b) Alleen JAN is naar de fuif geweest tgv. *Alleen Jan is naar de FUIF geweest.

(2.51a) [JOHN died]₊f tgv. [JOHN]₊f I like

(b) [Je moet die PET aan de kapstok hangen]₊f tgv [Die PET]₊f moet je aan de kapstok hangen

Blijkens de discussie in het voorgaande is het laatste woord over de beste manier om de complexe accentueringsmechanismen van het Nederlands theoretisch in kaart te brengen, kennelijk nog niet uitgesproken. Een interessante vraag bestaat er in dit opzicht m.i. in of experimentele studies hier wat duidelijkheid in kunnen helpen scheppen.

2.1.4.8. Experimentele studies

Globaal genomen hebben de meeste experimentele studies van de accentuering in het Nederlands betrekking op (i) lexico-syntactische effecten op de distributie van accenten in de zin, (ii) het verband tussen de informatieve geleding van de zin en de accentstructuur ervan, (iii) de perceptieve effecten van de oud-nieuw dichotomie en (iv) de relatie tussen focus en accent.

2.1.4.8.1. Lexico-syntactische effecten op accentplaatsing

Functiewoorden tegenover inhoudswoorden

Een belangrijk uitgangspunt van de syntactische benadering van accent bestaat erin dat sommige woorden statistisch gezien meer kans maken op accent dan andere (zie supra). Tot de eerste groep behoren de inhoudswoorden (b.v. substantieven, adjectieven, werkwoorden), terwijl de tweede categorie de functiewoorden omvat (d.w.z. grammaticale woorden zoals lidwoorden, voorzetsels en voornaamwoorden)⁵⁴. Dit komt waarschijnlijk doordat inhoudswoorden een van andere woorden onafhankelijke betekenis hebben. Ze kunnen bovendien niet gemist worden door de spreker, wil hij de inhoud van zijn gedachten kunnen uitdrukken. Functiewoorden daarentegen krijgen pas betekenis als ze in combinatie met inhoudswoorden worden gebruikt en hebben daardoor een kleinere informatieve waarde (Stock 1996: 53; geciteerd door Paupert 1997: 15).

Kruyt (1985: 57-67) heeft het verband tussen accentuering en de lexicale categorieën functiewoord resp. inhoudswoord experimenteel onderzocht. Voor dat onderzoek is gebruik gemaakt van een corpus gesproken taal⁵⁵. De resultaten laten in de eerste plaats zien dat geen enkele categorie 100% geaccentueerde vormen bevat. Niettemin hebben inhoudswoorden overeenkomstig de hypothese vaker het accent gekregen dan functiewoorden. Een belangrijke uitzondering hierop zijn de telwoorden. Die werden in vrijwel alle gevallen van een accent voorzien. Lijnrecht tegenover deze categorie staan de lidwoorden, voegwoorden en

⁵⁴ Zie noot 39 voor een definitie.

⁵⁵ Het materiaal bestaat uit 720 uitingen waarvan alle constituenten nieuwe (d.w.z. niet genoemd in de onmiddellijk voorafgaande zin) informatie bevatten. In totaal waren er 5893 woorden: 1293 substantieven, 1089 lidwoorden, 981 voorzetsels, 894 eigennamen, 720 werkwoorden, 606 adjectieven, 111 telwoorden, 42

bezittelijke voornaamwoorden. In het corpus van Kruyt (1985) worden deze zinselementen nooit benadrukt. Hieruit moet m.i. echter niet geconcludeerd worden dat deze zinselementen nooit het accent *kunnen* krijgen, getuige voorbeelden zoals *Men zegt niet DE boek maar HET boek, Hij is DE man voor deze functie, Dit is niet JOUW teddybeer maar de MIJNE, 'ALS ik jong was' KAN niet', zei de docent tegen de student, 'het moet zijn 'TOEN ik jong was. We hebben hier weliswaar te maken met contrastgevallen. Toch levert dit het bewijs dat lidwoorden, voegwoorden en bezittelijke voornaamwoorden in tegenstelling tot wat de cijfers suggereren, soms van een accent kunnen worden voorzien. Alleen bevat het corpus geen voorbeelden van dat type.*

Kruyt (1985) heeft ook geconstateerd dat er in sommige categorieën (m.n. werkwoorden, voorzetsels en bijwoorden) woorden zijn die vaker geaccentueerd worden dan andere. Daar wordt in de volgende paragraaf nader op ingegaan.

Semantische aspecten van woorden

Met betrekking tot de vaak geaccentueerde werkwoorden heeft Kruyt (1985) zich afgevraagd of dit niet toe te schrijven is aan lexicaal-semantische factoren en heeft ze nagegaan of die werkwoordsvormen een bepaald betekenisaspect gemeen hebben. Het blijkt dat werkwoorden die iets onaangenaams uitdrukken, vaak een accent krijgen, b.v. 'kwetsen', 'verliezen' of 'dreigen'. De werkwoorden 'vernietigen', 'sluiten' en 'bezuinigen', die eveneens iets onaangenaams uitdrukken, worden echter in minder dan 40% van de gevallen benadrukt. De werkwoorden die dat aspect missen, worden in 3 tot 40% van de gevallen van een accent voorzien. Wat de bijwoorden betreft, bevat het corpus weinig representanten (n = 33). Opvallend is echter dat 'te' systematisch is benadrukt⁵⁶. 'Als' en 'dan' daarentegen hebben nooit een accent gekregen. Van de voorzetsels hebben de ppn 'zonder' altijd met een accent uitgesproken (12/12). 'Tijdens', 'sinds' en 'ondanks' hebben ze in een beperkt aantal gevallen geaccentueerd, terwijl ze 'op', 'in', 'van', 'voor', 'over', 'met', 'aan', 'door' en 'tegen' altijd onbeklemtoond hebben gelaten.

Aangezien het hier om een vrij klein corpus gaat, moeten de hierboven vermelde cijfers met een korreltje zout worden genomen. Al vindt men in het materiaal enkele statistische tendensen, toch ziet het ernaar uit dat er geen één-op-één-relatie bestaat tussen woordsoort en accentuering. Kruyt (1985: 76) poneert eerder het bestaan van een mentaal

bezittelijke voornaamwoorden, 33 bijwoorden en 24 voegwoorden. Het materiaal bevat geen persoonlijk voornaamwoord.

⁵⁶ Dit valt m.i. te verklaren door het nadrukkelijke karakter van 'te'. Vergelijk in dit opzicht met 'nooit'.

lexicon waarin elk woord van een eigen ‘graad van accentueerbaarheid’ wordt voorzien. In deze visie hebben bepaalde woorden dus een groter potentieel voor accent dan andere. Of dat accent in het spraakgeluid gerealiseerd wordt, hangt dan af van o.a. de context waarin het woord in kwestie gebruikt wordt, en de communicatieve intentie van de spreker.

Complexiteit van constituenten en syntactische plaats in de zin

In de vorige paragraaf hebben we gezien dat bepaalde woorden vaker het accent hebben dan andere. Nu is het de vraag of de plaats die deze elementen in grotere gehelen (b.v. de woordgroep of de zin) innemen, een invloed heeft op hun accentgedrag. Fig. 2.5 geeft een overzicht van de resultaten voor geaccentueerde accentueerbare woorden in constituenten die één, twee of drie accentueerbare woorden bevatten. Alle zinselementen zijn ‘nieuw’, d.w.z. dat ze niet genoemd worden in de onmiddellijk voorafgaande context:

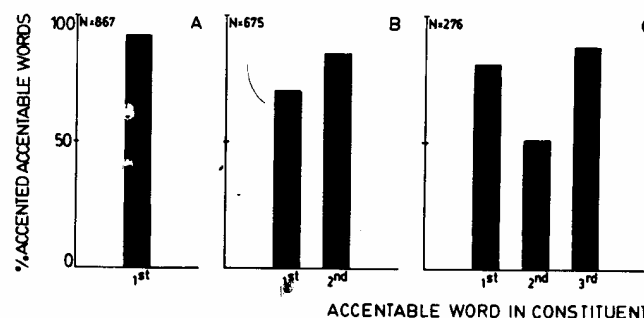

Fig. 2.5. Percentages geaccentueerde accentueerbare woorden in constituenten die één (panel A), twee (panel B) of drie (panel C) accentueerbare woorden bevatten (overgenomen uit Kruyt 1985: 68).

Uit de bovenstaande figuur blijkt dat een accentueerbaar woord dat in een woordgroep de laatste plaats inneemt, meer kans heeft een accent te krijgen dan hetzelfde woord in eerste of tweede positie. In dit opzicht moet onderstreept worden dat de eerste plaats bijna even hoog scoort als de derde plaats in constituenten die uit drie accentueerbare woorden bestaan. In woordgroepen die twee potentieel accentdragende elementen bevatten, is de afstand tussen de twee posities iets groter. Dit patroon treffen we ook op zinsniveau aan (Kruyt 1985: 68-69): woordgroepen worden minder vaak geaccentueerd als die midden in de zin staan dan als ze de eerste of de laatste zinsplaats innemen. Verder blijken zinselementen op de laatste zinsplaats vaker het accent naar zich toe te trekken dan constituenten die eerder in de zin voorkomen. Dit geldt ook voor opsommingen en nevenschikkingen waar een accent op het laatste element voldoende is om de hele constructie in focus te plaatsen (Terken 1985).

Een laatste resultaat met betrekking tot de complexiteit van constituenten betreft de relatie tussen het accentueren van de persoonsvorm en de lengte van het daaropvolgende predicaat: hoe meer accentueerbare woorden het predicaat bevat, hoe kleiner de kans dat de PV benadrukt wordt (Baart 1983, Kruyt 1985: 70-72):

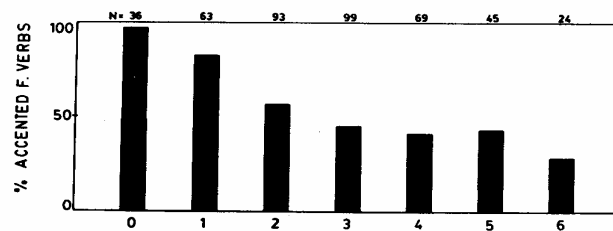

Fig. 2.6. Percentages geaccentueerde persoonsvormen in functie van het aantal daaropvolgende woorden (overgenomen uit Kruyt 1985: 70).

2.1.4.8.2. Accentplaatsing en informatieve geleiding van de zin

Productie van accenten

In het eerste productie-experiment van Kruyt (1985: 15-38) hebben vier ppn (2 mannen en 2 vrouwen) een blad met 20 vragen voorgelegd gekregen. Op een ander blad stonden de antwoorden op deze vragen. Hun taak bestond erin elke vraag met het passende antwoord voor te lezen. De resultaten van het experiment bevestigen de hypothese dat zinslelementen die aan nieuwe informatie bijdragen, het accent krijgen terwijl contextueel oude constituenten accentloos blijven. In het tweede experiment voor deze studie dat bestond in het hardop lezen van nieuwsberichten, vertonen de ppn echter een ander gedrag. Naast de verwachte 90% benadrukte contextueel nieuwe inhoudswoorden hebben de ppn ook 80% van de zinslelementen die in de context naar oude informatie verwijzen, van een accent voorzien (Kruyt 1985: 39-56). In het onderzoek naar spontaan geproduceerde spraak van Terken (1985: 24) vindt men min of meer dezelfde conclusies. De ppn hebben immers 77% van de contextueel nieuwe constituenten benadrukt, terwijl ze ook 60% van de in de onmiddellijk voorafgaande context vermelde elementen van een accent hebben voorzien.

Samenvattend kunnen we zeggen dat er een verband bestaat tussen de informatieve waarde van constituenten en de accentuering ervan: dragen ze aan nieuwe informatie bij, dan worden ze geaccentueerd. Verschaffen ze oude informatie, dan blijkt het deaccentueren van die zinslelementen, tegen de verwachting in, optioneel⁵⁷. Dit impliceert dat moedertaalsprekers

⁵⁷ Zie hoofdstuk V voor een experimentele contrastieve studie van (de)accentuering in het Nederlands en in het Frans. Gegevens met betrekking tot de contrasten en/of overeenkomsten tussen het Nederlands en het Italiaans vindt men in Swerts e.a. (2001).

in hun alledaags taalgebruik meer accenten produceren dan op grond van de theoretisch georiënteerde literatuur kan worden verwacht (Kruyt 1985: 80, Terken 1985: 22⁵⁸).

Rol van de oud-nieuw dichotomie in het verwerken van informatie

In Terken (1985) wordt nagegaan of het accentueren van contextueel nieuwe gegevens en het deaccentueren van zinselementen die oude informatie bevatten, een invloed hebben op de snelheid waarmee luisteraars een gesproken boodschap verwerken. Uit het onderzoek blijkt dat luisteraars contextueel nieuwe constituenten met accent vlugger verwerken dan ongeaccentueerde zinselementen die nieuwe informatie bevatten, en dat ze benadrukte woordgroepen die in de context oud zijn, langzamer interpreteren dan hun accentloze pendanten. Terken (1985) poneert dan ook dat het correct verdelen van accenten over de zin de verstaanbaarheid in de hand werkt. In deze visie vormen accenten signalen die de spreker naar de luisteraar toestuurt om impliciet zijn aandacht te vestigen op de constituenten die in zijn geest informatief belangrijk zijn. Omgekeerd betekent het weglaten van accent op een bepaald element dat dit onderdeel van de boodschap in de ogen van de spreker minder belangrijk is.

2.1.4.8.3. Focus en accent

Productie van focusdomeinen

Op grond van de accentuering hebben de ppn in Gussenhoven (1984: 151-175) en Kruyt (1985: 30-33) zinnen moeten interpreteren en in de passende context terug moeten plaatsen. De verkregen resultaten laten zien dat bepaalde accentdistributies voor luisteraars ambigu zijn. Kruyt (1985: 30) vond b.v. dat de ppn bijna altijd de goede context selecteren als alleen het onderwerp het accent heeft. In dit geval geven de ppn de voorkeur aan een vraag van het type ‘Wat is er aan de hand?’ die een integratieve focus over het hele antwoord veronderstelt. Gaat het accent echter naar het object, dan aarzelen de ppn tussen ofwel een vraag die nauwe focus op dat element impliceert (b.v. Wat is Jan aan ’t eten?), ofwel een vraag die brede focus op het object en de persoonsvorm toelaat (b.v. Wat doet Jan?). Hiermee worden bepaalde inzichten in de focusaanpak van accent (zie 2.1.3.6.) dus experimenteel bevestigd.

⁵⁸ Het is hier de vraag of dit resultaat wel degelijk de ‘alledaagse accentueringsvoorkeuren’ van de ppn weerspiegelt, of dat het niet eerder toe te schrijven is aan het type taak, nl. het voorlezen van nieuwsberichten. Van nieuwslezers is overigens bekend dat ze verhoudingsgewijs meer accenten produceren dan in gewone, meer spontane communicatiesituaties. Als gevolg van die extra accenten wordt de toeschouwer nogal eens op het verkeerde been gezet. Voor uitgebreider informatie verwijs ik de lezer naar o.a. Beheydt (1991), Fonagy & Fonagy (1976), Léon (1971), Lucci (1979), Oakes (2002), Van der Horst & Van der Horst (1999).

Perceptie van zinnen met een afwijkende focusdistributie

In het voorgaande hebben we gezien dat sprekers wel eens constituenten accentueren die in de context oude informatie bevatten. Toch geeft deze situatie volgens Kruijt (1985) en Nooteboom & Kruijt (1987: 1512) zelden aanleiding tot misverstanden. Uit die studies komt naar voren dat luisteraars liever het kenmerk [+focus] toekennen aan zinselementen die aan nieuwe informatie bijdragen dan aan contextueel oude constituenten. Toch wordt een accent op zo'n element door luisteraars zeer acceptabel gevonden wanneer het woord of de constituent in kwestie een synoniem is (Nooteboom & Kruijt 1987: 1520):

(2.52) Tony Blair is vanmorgen in Den Haag aangekomen. [De Britse regeringsleider]_{+f} heeft daar een gesprek met zijn Nederlandse ambtgenoot Kok.

Dat luisteraars het accentueren van '*de Britse regeringsleider*' zeer aanvaardbaar vinden, komt wellicht doordat de functie van Blair in de context nog niet expliciet genoemd is. Het is echter ook mogelijk dat de spreker een accent toekent aan de eigennaam en aan het synoniem omdat die in zijn ogen informatief belangrijk zijn, al weet hij op voorhand dat zijn gesprekspartner 'Tony Blair' en '*de Britse regeringsleider*' als één persoon zal beschouwen. Wordt het woord of de constituent echter letterlijk herhaald, dan is het accentueren ervan zo goed als onaanvaardbaar. Met betrekking tot deze resultaten dient opgemerkt te worden dat ze in strijd zijn met de gegevens in de vakliteratuur waar vaak beweerd wordt dat herhaalde zins-elementen, in welke vorm ook, bij voorkeur [-focus] zijn (zie supra).

Uit Nooteboom & Kruijt (1997: 1520) blijkt ook dat het accentueren van het prosodisch hoofd van complexe woordgroepen door luisteraars zeer aanvaardbaar wordt gevonden als de hele constituent nieuwe informatie bevat. Hiermee lijkt een belangrijk uitgangspunt van de focusaanpak van accent dus experimenteel te worden bevestigd, nl. dat constituenten van variabele grootte op de voorgrond kunnen worden geplaatst door middel van één accent op het prosodisch hoofd van het focusdomein.

2.1.4.8.4. Modelvorming: Kruijt (1985)

In de meeste experimentele studies van de accentuering in het Nederlands blijft modelvorming achterwege. Een belangrijke uitzondering hierop is Kruijt (1985) die haar resultaten samengevat heeft in de 'sprekers accentueringstrategie'. In dit model wordt expliciet erkend dat de distributie van nadruksaccenten in de zin in het Nederlands in feite het resultaat is van de spanningen tussen het lexicale, het syntactische en het contextuele niveau:

- **Lexicaal niveau:** de spreker kent het kenmerk [+accent] toe aan elk accentueerbaar woord, en het kenmerk [-accent] aan elk onaccentueerbaar woord. Deze dichotomie komt overeen met de indeling in inhoudswoorden resp. functiewoorden.
- **Syntactisch niveau:** in een eerste fase moet de spreker het accentdomein bepalen. Dit kan een hele zin zijn (als die bestaat uit enkele korte constituenten, b.v. subject – persoonsvorm – lijdend voorwerp) of de verschillende hoofdconstituenten (i.c. subject, vervoegd werkwoord, object en bepaling) als de zin complexer is. Is er maar één accentueerbaar woord in het domein, dan blijft het geaccentueerd. Anders bewaren alleen het eerste en het laatste woord in het domein hun accent.
- **Contextueel niveau:** als de spreker een woord of constituent als bekende informatie beschouwt, valt het accent op dat element weg. Als het domein een woord bevat dat in de context nieuwe informatie bevat en dat woord werd in een vroeger stadium niet van een accent voorzien, dan krijgt het woord in kwestie een accent.
- **Selectie van de passende toonhoogtecontour:** de spreker selecteert een toonhoogtecontour uit de intonatiegrammatica van het Nederlands. Dit kan aanleiding geven tot veranderingen in de output van de vorige drie stadia.

In het voorgaande heb ik de theoretische en experimentele distributiestudies met betrekking tot de accentuering in het Nederlands de revue laten passeren. In de volgende paragraaf ga ik nader in op de Franse accentueringstudies. In 2.3 worden de twee talen met elkaar vergeleken.

2.2. De accentuering in het Frans

2.2.1. ‘*Le français, langue sans accent?*’

Lange tijd is het in het Franse accentonderzoek de vraag geweest of er in de prosodische structuur wel of geen plaats diende te worden ingeruimd voor de categorie ‘accent’. Tot ver in de vorige eeuw heeft men deze vraag negatief beantwoord (zie o.a. Hjelmslev 1936, Pilch 1973, Rossi 1980, Saumjan 1965). Vooral vier argumenten zijn ter ondersteuning van die hypothese aangevoerd. Die hebben te maken met (i) de functie(s) van de accentuering in het Frans (Hjelmslev 1936, Togeby 1965), (ii) het syncretisme van de accentuering en de intonatie (Rossi 1980, 1981), (iii) de plasticiteitsgraad van het accentsysteem en de definitie van het domein van het accent (Garde 1965) en (iv) de (perceptief onduidelijke) fonetische basis ervan (Beckman 1993, Dauer 1983, Fouché 1933, Hall 1946, Roudet 1907, Tranel 1987). In wat volgt, ga ik nader in op die vier argumenten en presenteer ik tevens een aantal tegenargumenten, die wél pleiten voor het bestaan van een ‘*accent*’ in het Frans.

2.2.1.1. Functie(s) van de accentuering

Dit argument is vooral ontwikkeld in het kader van de glossematiek. In de visie van o.a. Hjelmslev (1936) en Togeby (1965) hebben accentuering en intonatie een fonologische waarde die door middel van minimale paren kan worden aangetoond. Op woordniveau onderscheidt het Frans zich van o.a. Germaanse en andere Romaanse talen doordat de accentuering geen contrastieve, d.i. betekenisdifferentiërende, functie heeft (zie hoofdstuk I). Daarnaast is het volgens Hjelmslev (1936) ook zo dat het Frans op het hogere niveau van de woordgroep en/of de uiting geen prominentieverlenend accent bezit⁵⁹. Zonder contrastieve lexicale klemtoon en prominentieverlenend accent is het dan ook weinig verbazend dat Hjelmslev (1936) en Togeby (1965) het Frans als een accentloze taal beschouwen.

Kijken we nu naar de recentere literatuur over de Franse prosodie, dan zien we in de eerste plaats dat het argument met betrekking tot de woordklemtoon correct is. Diachroon blijkt het Frans immers het enige voorbeeld te zijn van een Romaanse taal die in de loop van zijn evolutie zijn contrastieve lexicale klemtoon kwijt is geraakt (Klausenburger 1970, Marchello-Nizia 1995: 186). Vergelijk de volgende voorbeelden (Pierret 1994: 56):

- (2.53a) Spaans: *termino* ('term'), *termino* ('ik eindig'), *termino* ('hij eindigde')
(b) Italiaans: *capitano* ('ze komen eraan'), *capitano* ('kapitein'), *capitano* ('hij beviel')
(c) Portugees: *angustia* ('angst'), *angustia* ('hij jaagt angst aan')

In tegenstelling tot het Spaans, het Italiaans en het Portugees, waarin de variabele klemtoon tevens een betekenisdifferentiërende functie heeft, is er in het Frans eerder sprake van 'oxytonie'. Met deze term bedoelt men dat de lexicale klemtoon steeds op de laatste lettergreep van een woord wordt gerealiseerd:

En Latin, la place de l'accent dépendait de la quantité de l'avant-dernière syllabe, la pénultième. Si celle-ci était longue, elle portait l'accent (*paroxyton*): *romanus* 'romain', accent sur *a*. Si celle-ci était brève, c'est la syllabe qui la précédait, l'antépénultième, qui portait l'accent (*proparoxyton*): *misericordia* 'pitié', accent sur *o*. Dans les mots de deux syllabes, l'accent portait toujours sur la pénultième, longue ou brève: *Roma* 'Rome', accent sur *o*, *pius* 'pieux', accent sur *i*. Le français a continué l'accentuation latine, mais en renforçant l'accent au détriment de la syllabe ou des syllabes qui suivaient la syllabe tonique, au point que celles-ci ont disparu ou se sont conservées sous la forme d'un *e* quand elle contenait un *a*, ce *e* n'étant plus articulé dans le français d'aujourd'hui. On a eu ainsi une évolution qui a conduit de *malum* à *mal*, de *cantat* à *chante* ou de *malitiam* à *malice*, les mots français se trouvant ainsi porter l'accent sur la dernière syllabe. Les mots tardivement empruntés au latin ont maintenu cette place à l'accent sans tenir compte de sa place d'origine: *methodus* donne ainsi *méthode* ou *pendulus pendule* (Béchade 1992: 60).

⁵⁹ Dit wordt echter in twijfel getrokken door Togeby (1965) (zie ook infra).

Nu is het belangrijk te beseffen dat de Franse klemtoon in grotere syntactische gehelen zodanig vervaagt of verloren gaat, dat die eerder waargenomen wordt als een frase-accent oftewel woordgroepaccent (Garde 1968, Rossi 1979). Vergelijk in dit opzicht het accentpatroon in de volgende woordgroepen: *MonSIEUR* → *Monsieur JEAN* → *Monsieur Jean DuPONT* of *je le SAIS* → *je le sais BIEN* (Pierret 1994: 56). In al die voorbeelden fungeert het woordgroepfinale accent demarcatief/grensmarkerend. Het geeft expliciet aan waar de ene woordgroep eindigt en de andere begint. Daarnaast beschikt het Frans over een ander type accent dat om pragmatische redenen gerealiseerd kan worden op zinslelementen waarvan de syntactische plaats in principe geen accent toelaat, b.v. *c'est un VERitable désaVEU pour le paSSE* (Rossi 1999: 123). Dit voorbeeld laat zien dat men in het Frans, in tegenstelling tot wat Hjelmslev (1936) beweert, onder bepaalde omstandigheden wel degelijk de mogelijkheid heeft om in informatief opzicht belangrijke zinslelementen door middel van de accentuering op de voorgrond te plaatsen (d.i. te rhematiseren). Dit procedé wordt in het Frans weliswaar minder vaak gebruikt dan in het Nederlands en in het Engels (zie o.a. Sleeman e.a. 2001), maar suggereert toch dat het Frans geen accentloze taal is.

2.2.1.2. Syncretisme van de accentuering en de intonatie

Het tweede argument dat ten grondslag ligt aan de opvatting van het Frans als een accentloze taal, staat in verband met de in de vorige paragraaf vermelde demarcatieve functie van het woordgroepaccent. Wanneer men kijkt naar het intonatieverloop in grotere syntactische gehelen, constateert men namelijk dat de woordgroepfinale accenten niet alleen grensmarkerend fungeren, maar ook dat die als lokale ankerplaatsen dienst doen voor globalere melodische bewegingen. Volgens Rossi (1979, 1980, 1981) pleit dit ervoor die accentpieken niet meer zozeer als onafhankelijke prosodische eenheden (met een eigen vorm en functie) te beschouwen, maar eerder als noodzakelijke bestanddelen van de intonatie. In deze visie is er in het Frans met andere woorden sprake van versmelting, oftewel syncretisme, van accentuering en intonatie. In de woorden van Rossi (1979: 13-14 & 39) luidt dit als volgt:

En raison du syncrétisme de l'accent et de l'intonation dans une unité, le syntagme, où seule la modulation (...) assume une fonction linguistique, on ne peut pas identifier l'accent comme une unité indépendante. Il semble donc que la désaccentuation du mot dans le groupe intonatif soit un corollaire inévitable de l'état de langue sans accent. (...) Le français est une langue sans accent, en ce sens que l'accent et l'intonation ne constituent, ni par leur nature, ni par leur fonction, deux unités distinctives.

De syncretismetheorie is op een aantal punten vatbaar voor kritiek. In Di Cristo (1975, 1978) wordt b.v. aangetoond dat nominale, verbale en prepositionele constituenten (voortaan NP,

VP en PP) over het algemeen gekenmerkt worden door een ander type prosodische grens dan nominale, verbale en prepositionele groepen (voortaan NG, VG en PG). In het eerste geval gaat het om een '*frontière de groupe intonatif*' (voortaan GI) en in het tweede om een '*frontière de groupe accentuel*' (voortaan GA)⁶⁰. Het volgende voorbeeld moge dit verduidelijken (zie Di Cristo 1999: 160):

(2.54) [(la femme)_{GA1} (de Pierre)_{GA2}]_{GI}

Een analyse in termen van GA en GI laat zien dat GA's formeel gekenmerkt worden door een finaal accent, maar dat het dragen van een grenstoon in principe gereserveerd is voor GI's, hetgeen suggereert (i) dat er in het Frans boven de syllabe ten minste twee types prosodische constituenten bestaan (zie ook Verluyten 1982, Mertens 1987 *infra*) en (ii) dat accentuering en intonatie verschillende verschijnselen zijn die betrekking hebben op verschillende niveaus (d.i. domeinen) van de prosodische hiërarchie.

Indirect bewijsmateriaal voor het bestaan van de prosodische constituenten 'GA' en 'GI' wordt geleverd door o.a. Fonagy (1979), Fletcher (1991), Fant e.a. (1990) en Jankowski (1996). Die auteurs laten zien dat de tijdspanne tussen twee accenten in het Frans in het normale geval ca. 550 milliseconden bedraagt, d.i. gemiddeld drie à vier lettergrepen. Volgens Léon (1992) zijn dat er vier tot vijf in spontaan, niet-voorgelezen taalgebruik. Als GI's en GA's eenzelfde prosodische eenheid zouden vormen, dan zou dat betekenen dat GI's over het algemeen niet langer zijn dan drie à vier syllaben, hetgeen nogal onwaarschijnlijk lijkt. Daarnaast tonen Fant e.a. (1990) aan dat het tijdsinterval tussen twee accenten in het Frans, het Engels en het Zweeds nagenoeg hetzelfde is. Deze bevinding is in strijd met de traditionele opvatting dat het Frans syllabe-isochronie kent (zie hoofdstuk I), en suggereert dat ook de accentuering een invloed heeft op zijn ritmische eigenschappen (zie ook Wenk & Wioland 1982).

Laat ik tenslotte nog wijzen op een laatste argument tegen het syncretisme van de accentuering en de intonatie in het Frans, nl. het bestaan van een '*accent secondaire*' (Pasdeloup 1990) en van een '*accent emphatique/d'insistance*' (b.v. '*FORmidable!*', '*éPOUvantable!*'; Grammont 1923, Séguinot 1976). In dit laatste geval fungeert het woord of het morfeem als domein voor het accent (Di Cristo & Chafcouloff 1975; zie ook Togeby 1965), hetgeen met zich meebrengt dat het '*accent emphatique*' geen deel uitmaakt van de intonatie. Op die speciale nadruksaccenten wordt later in dit hoofdstuk nader ingegaan.

⁶⁰ Een definitie van de term '*groupe intonatif*' vindt men in noot 12, terwijl de notie '*groupe accentuel*' noot 27 is gedefinieerd.

2.2.1.3. Domein en plasticiteitsgraad

Het derde argument voor de syncretismetheorie is aangevoerd door Garde (1968). Het probleem met de accentuering in het Frans bestaat er volgens de auteur in dat die betrekking heeft op verschillende types eenheden waarvan vanuit grammaticaal oogpunt geen vaste definitie valt te geven. Verder dient er volgens Garde (1968) bij de beschrijving van het Franse accentsysteem uitsluitend rekening te worden gehouden met de accentverschijnselen op het lexicale niveau. Alle andere gevallen van prosodische prominentie vormen eerder '*des procédés d'insistance*' die in de eerste plaats ontstaan door verandering in het intonatiepatroon van de uiting. Aangezien postlexicale accenten als '*contrastes intonationnels*' moeten worden gezien (Garde 1968: 47), kunnen ze het best in de paralinguïstische verschijnselen (zie hoofdstuk I) en/of in de intonatie worden gerangschikt. Aangezien het Frans geen volwaardige woordklemtoon heeft, luidt de conclusie dan ook dat die taal accentloos is.

2.2.1.4. Zwakheid van de fonetische basis

Het laatste argument om het Frans als een taal zonder accent te beschouwen, heeft te maken met de vrij zwakke fonetische basis van de accentuering. Er is meermaals gesuggereerd dat het Franse accent een kleinere perceptieve prominentie heeft dan b.v. het Duitse of het Engelse (zie o.a. Beckmann 1993, Dauer 1983, Fouché 1933, Hall 1946, Roudet 1907, Tranel 1987). Dit heeft tot gevolg dat luisteraars zich in het Frans minder bewust zijn van het bestaan van een accent. Volgens Hyman (1977) is dit o.a. toe te schrijven aan zijn woord(groep)finale positie die perceptief zwakker is dan het initiële patroon van b.v. het Duits en het Engels. De perceptieve indruk dat het Frans geen accent bezit, wordt volgens Beckmann (1992, 1993) nog versterkt doordat zijn voornaamste correlaat, nl. de verlenging, eerder een '*edge-marking feature*' is dan een '*head-marking feature*'. In deze visie zou men Franse accenten niet zozeer interpreteren als een formele aanwijzing voor het prosodisch hoofd van een bepaald(e) woord(groep), maar veeleer als een linguïstische markeerder van prosodische grenzen. Hiermee wordt het accent in het Frans enige prominentieverlenende waarde ontkend.

Hier is echter kritiek op gekomen (zie o.a. Di Cristo & Hirst 1993, Ladd 1997). Perceptiestudies laten in de eerste plaats zien dat het accent in het Frans wel degelijk prominentie verleent aan het zinselement waarop het geproduceerd wordt (Astésano, Di Cristo & Hirst 1995, Mertens 1991, Wenk & Wioland 1983). Voorts schijnt er zich al een aantal jaren in de Franse prosodie een ontwikkeling te voltrekken die inhoudt dat er naast het woord(groep)finale paradigma ook nog een accent in woord(groep)initiale positie voorkomt

(Lyche & Dirard 1995). Dat accent zou in feite als een soort ‘dynamisch tegenwicht’ dienen voor het hoofdzakelijk temporele woord(groep)finale accent (zie de notie ‘*contre-accent*’ bij Garde 1968, Milner & Régnault 1987). Die initiale prominentie zou een vrij complexe ritmische structuur tot gevolg hebben. Die zou namelijk via het initiale accent op de intensiteit berusten, terwijl de invloed van de duur op de ritmische eigenschappen van het Frans vooral tot uitdrukking zou komen in het finale accent. Volgens Vaissière (1991) verklaart dit waarom het niet helemaal duidelijk is of het Frans nu tot de syllable-timed talen, of tot de stress-timed talen moet worden gerekend (zie Nyrop 1963 voor een vergelijkbare argumentatie met betrekking tot het ‘*accent oratoire*’/‘*accent d’insistance*’, en het ‘*accent émotionnel*’).

Het bovenstaande heeft duidelijk gemaakt dat het standpunt dat het Frans een accentloze taal is, onhoudbaar is geworden. De taal in kwestie blijkt, net als andere talen ter wereld, wel degelijk over een tonale/melodische én een metrische structuur te beschikken, al dient hier meteen aan toegevoegd te worden (i) dat er in het Frans onmiskenbare verbanden zijn tussen accentuering en intonatie en (ii) dat de Franse metrische structuur vooral op het postlexicale niveau wordt gerealiseerd (zie ook 2.1.1). Als voornaamste functie van de accentuering ziet Rossi (1980) het feit dat het Franse accent een ‘*générateur de contour*’ is. Dit geldt m.i. ook voor het Nederlands, waarin de syllaben met klemtoon en accent tevens als lokale ankerplaatsen dienen voor de intonatie (zie ’t Hart e.a. 1990 voor een overzicht).

Nu aangetoond is dat het Frans wel degelijk over een accentsysteem beschikt, bestaat de volgende vraag erin hoeveel types accenten er dienen te worden onderscheiden. Op deze kwestie wordt in de volgende paragraaf nader ingegaan.

2.2.2. Hoeveel types accenten?

2.2.2.1. De traditionele visie op de accentuering in het Frans

De traditionele visie op de accentuering in het Frans wordt vooral gekenmerkt (i) door het geloof dat de accentuering er aan een strikt ‘*oxytonie*’-principe beantwoordt en (ii) door een normatieve houding ten opzichte van het ‘*accent emphatique/d’insistance*’.

Met betrekking tot het ‘*oxytonie*’-principe dient er in de eerste plaats op gewezen te worden dat dit accentueringsprincipe in een groot aantal publicaties gezien wordt als hét onderscheidende typologische kenmerk van het Frans ten opzichte van de andere natuurlijke talen (zie o.a. Anderson 1984, Basbøll 1981, Béchade 1992, Beckman 1993, Fletcher 1991, Halle & Vergnaud 1987, Pierret 1994, Tranel 1987). Concreet betekent het woord ‘*oxytonie*’ dat het accent steeds geproduceerd wordt op de laatste uitgesproken lettergreep van een

woord(groep)⁶¹ die geen sjwa bevat (Fouché 1933: 234). Ter aanduiding van dat vaste accent in woord(groep)finale positie bestaan er een hele reeks termen (zie o.a. Benguerel 1973, Di Cristo & Hirst 1997), waarvan de begrippen ‘*accent (logique) tonique*’, ‘*accent rythmique*’ en ‘*accent final*’ wellicht de meest frequente zijn (Di Cristo 1999: 163; zie ook hoofdstuk I voor een opsomming van gebruikelijke termen).

In de traditionele opvatting van het Franse accentsysteem fungeert het ‘finale paradigma’ als basisdistributie. Toch schijnt men onder bepaalde omstandigheden van dat ‘normale’, niet-emfatische, patroon te kunnen afwijken en de eerste (soms de tweede) lettergreep van woord(groep)en van een accent te kunnen voorzien. Het gaat hier volgens Grammont (1923) om een ‘*accent d’insistance*’, dat naar de mening van Marouzeau (1924) ‘une valeur d’insistance affective ou intellectuelle’ heeft. Aan dit onderscheid zijn tevens verschillen in fonetische realisatie gekoppeld (zie infra). De volgende uitingen, die ik aan Pierret (1994: 81) ontleen, illustreren de twee types accenten:

(2.55) C’est FORMidable!, C’est éPOUvantage! (= accent d’insistance affectif)

(2.56) Cela n’est pas INformer, mais DEformer (= accent d’insistance intellectuel)

Volgens Pierret (1994: 80) weerspiegelen de twee types accenten niet zozeer verschillende fonetische feiten, maar veeleer verschillen in de semantische interpretatie van eenzelfde verschijnsel. Het is tevens belangrijk te beseffen dat er onder uitzonderlijke omstandigheden een ‘*accent d’insistance affectif*’ kan worden gelegd op alle lettergrepen van een zelfde woord, b.v. *c’est tout bonnement SEN-SA-TION-NEL ce que ce jeune artiste vient de réaliser ce soir!*.

Kijken we nu naar de behandeling van de initiale distributie in de traditionele visie op het Franse accentsysteem, dan zien we dat het patroon in kwestie eerder als de uitzondering wordt beschouwd dan als de regel. In Garde (1965) wordt het b.v. beschouwd als een nevenverschijnsel dat geen deel uitmaakt van wat Di Cristo (1999) het ‘*système accentuel noyau*’ noemt, maar dat eerder thuishoort in de paralinguïstiek en/of de intonatie. Andere auteurs gaan nog verder in hun normatieve oordelen, b.v. Dauzat (1936: 317) die het ‘*accent d’insistance*’ als een ‘germanisme’ of een ‘bretonisme’ opvat, of Fouché (1936, 1956) die het initiale accent als ‘l’émanation du français populaire’ ziet waardoor het zo veel mogelijk dient te worden vermeden in de ‘*prononciation soignée de la langue française*’:

L’accent d’insistance devient fréquent, si fréquent qu’il peut paraître normal (...) Le langage de la société cultivée maintient l’accent sur la finale. Mais pendant combien de temps le

⁶¹ Er dient hier opgemerkt te worden dat de woordgroep in het Frans volgens Grammont (1914) zowel een ritmische als een semantische eenheid vormt.

français familier résistera-t-il à la poussée du français populaire? Et une fois le français familier atteint, qu'advient-il du français soigné? (Fouché 1956: 62).

Bij Fouché (1936, 1956) blijft het met betrekking tot het '*accent initial*' bij een kwestie van taalzorg. Grammont (1963) daarentegen is veel minder gematigd in zijn normatieve uitspraken, zoals moge blijken uit het volgende citaat uit zijn *Traité de phonétique* waarin hij zich de volgende vergaande puristische woorden laat ontvallen:

Le français, langue souple et toute en nuances n'a nullement besoin d'avoir recours à l'accent d'insistance, alors qu'en anglais on en fait très grand usage, parce que la banalité des tournures employées d'ordinaire dans la conversation oblige le sujet parlant à se servir de ce procédé lorsqu'il veut que ses paroles ne passent point inaperçues (Grammont 1963: 119).

Vijftien jaar later stelt Séguinot (1976) echter vast dat het initiale accent definitief ingang heeft gevonden in de Franse prosodische structuur. Vandaag de dag erkennen nagenoeg alle intonatiedeskundigen dat het Frans qua accentuering een dubbel paradigma vertoont, nl. '*accent final de groupe*' en '*accent initial*' (soms ook '*accent d'insistance*' of '*accent de focalisation*' genoemd) (Di Cristo 1997, Léon 1992, Mertens 1993, Rossi 1985, Touati 1987). De twee vragen die zich nu opdringen, zijn (i) welke types accentverschijnselen er nu precies in het Frans dienen te worden onderscheiden en (ii) hoe die opgenomen kunnen worden in een theoretisch model van de accentuering in het Frans.

2.2.2.2. Typologie van accentverschijnselen in het Frans

Met betrekking tot de klassieke basisdichotomie tussen '*accent primaire*' en '*accent secondaire*' is het opmerkelijk dat die nog steeds als uitgangspunt wordt genomen in de huidige distributiestudies van de accentuering in het Frans. Over de plaats van het '*accent primaire*' is er in de vakliteratuur een duidelijke consensus te merken. Het wordt steeds geproduceerd op de laatste uitgesproken lettergreep van een woord(groep) die geen sjwa bevat (Mertens 1987). Over de distributie van het '*accent secondaire*' daarentegen zijn de meningen verdeeld. Sommigen situeren het op de eerste benadrukbare lettergreep van een woord(groep), anderen op de voorlaatste, weer anderen op de op twee na laatste.

In de oudere fonetische literatuur beschouwt men het finale accent als een '*accent de force*' dat vooral ontstaat door een toename van de intensiteit op het benadrukte zinselement (Gill 1936, Grammont 1914, Roudet 1910). In de loop der jaren zijn er in navolging van Delattre (1938), die zelf uitgegaan is van een experimentele studie van Parmenter & Blanc (1934), echter steeds meer stemmen opgegaan voor een beschrijving van het Franse accent in temporele termen. In deze visie vormt de duur, m.n. de verlenging van de benadrukte vocaal

en/of syllabe ten opzichte van de omgevende klanken en/of lettergrepen, het voornaamste correlaat van accent in het Frans (Benguerel 1971, Boudreault 1968, Di Cristo 1975, Fletcher 1991, Horne 1978, Léon 1992, Rossi 1993, Touati 1987, Vaissière 1991). Daarnaast hebben Padeloup (1990) en Touati (1987) aangetoond dat de aanwezigheid van een melodische beweging op de benadrukte syllabe ook bijdraagt aan de perceptie van het niet-emfatisch finaal accent, maar dat dit toch in kleinere mate het geval is dan in de meeste andere natuurlijke talen (zie ook Hall 1946, Vaissière 1991).

Naast het finale '*accent primaire*' onderscheidt men een tweede, niet-finaal, accent, nl. het '*accent secondaire*'. Volgens Mertens (1987: 86) kan dat accent worden geproduceerd op de eerste (soms de tweede) lettergreep van elk willekeurig woord. Aangezien het '*accent secondaire*' niet samenhangt met b.v. syntactische beperkingen, is het al dan niet optreden ervan minder voorspelbaar dan in het geval van het '*accent primaire*'. Vandaar dat Fonagy (1979) het '*accent secondaire*' als een '*accent probalitaire*' beschouwt. Ook is er in de vakliteratuur onenigheid omtrent de fonetische realisatie ervan. Reeds in het begin van de vorige eeuw wees Marouzeau (1924) erop dat het Franse '*accent secondaire*' een variabele fonetische basis heeft naargelang het een '*valeur d'insistance affective*' dan wel een '*valeur d'insistance intellectuelle*' heeft. In het eerste geval zou de intensiteit als voornaamste akoestisch correlaat fungeren, terwijl die rol in het tweede geval door de toonhoogte zou worden overgenomen.

Die observatie van Marouzeau (1924) dat de fonetische realisatie van het Franse '*accent secondaire*' samenhangt met de functie die het in het spraakcommunicatieproces vervult, schijnt te worden bevestigd door functioneel onderzoek (b.v. Rossi 1985). Op dat vlak kan er een onderscheid worden gemaakt tussen drie categorieën '*accents secondaires*':

- '***Accent rythmique***' (oftewel '*ictus mélodique*'). Dit type accent komt voor wanneer men via de verplaatsing van een finaal accent naar links de opeenvolging van twee accenten probeert te vermijden (b.v. *CHAton GRIS*). In de vakliteratuur bestaat er geen consensus over de plaats van het '*accent rythmique*' in de uiting. Sommige auteurs situeren het op de op twee na laatste lettergreep van een GA (Garde 1968, Verluyten 1982), terwijl andere de mening zijn toegedaan dat het op de eerste syllabe van woorden dient te worden geproduceerd (Milner & Régnauld 1987, Di Cristo & Hirst 1996). Het '*accent rythmique*' kenmerkt zich door de aanwezigheid van een melodische beweging op de benadrukte lettergreep, die soms ook gepaard gaat met een toename van de intensiteit (Lacheret-Dujour & Beaugendre 1999: 44).

- **‘Accent de focalisation’** (oftewel ‘*accent énonciatif*’, ‘*accent d’insistance*’, ‘*accent oratoire*’, ‘*accent intellectif*’, ‘*accent didactique*’). Het ‘*accent de focalisation*’ wordt gebruikt om zinselementen die vanwege hun lexicale categorie en/of syntactische plaats in de uiting normaal gezien niet in aanmerking zouden komen voor accent, toch op de voorgrond te plaatsen. Qua distributie is het ‘*accent de focalisation*’ dan ook nauw verbonden met de semantische en informatieve geleiding van de uiting. Net als het ‘*accent rythmique*’ valt het ‘*accent de focalisation*’ op de eerste (soms de tweede) benadrukbare syllabe van een woord(groep). Op fonetisch vlak kunnen er een duidelijker melodische beweging en een grotere toename van de intensiteit worden waargenomen dan in het geval van het ‘*accent rythmique*’.
- **‘Accent emphatique’**. Met het ‘*accent emphatique*’ geeft de spreker uitdrukking aan de gemoedstoestand waarin hij zich op het moment van spreken bevindt, of aan de houding die hij aanneemt ten opzichte van de feitelijke inhoud van zijn mededeling, b.v. ‘*C’est FANtastique!*’, ‘*C’est inTOLérable!*’, ‘*REpasser ce conCOURS, mais vous n’y pensez pas!*’. In al die voorbeelden heeft het ‘*accent emphatique*’ een duidelijke paralinguïstische functie (zie ook hoofdstuk I).

Het grote nadeel van een functionele benadering van de accentuering is dat zo’n aanpak (onvermijdelijk) leidt tot een vrij groot aantal categorieën. Een extreem voorbeeld hiervan wordt gevormd door Meynadier (2003: 19) die in zijn typologie van accentverschijnselen in het Frans maar liefst twaalf verschillende functionele categorieën onderscheidt.

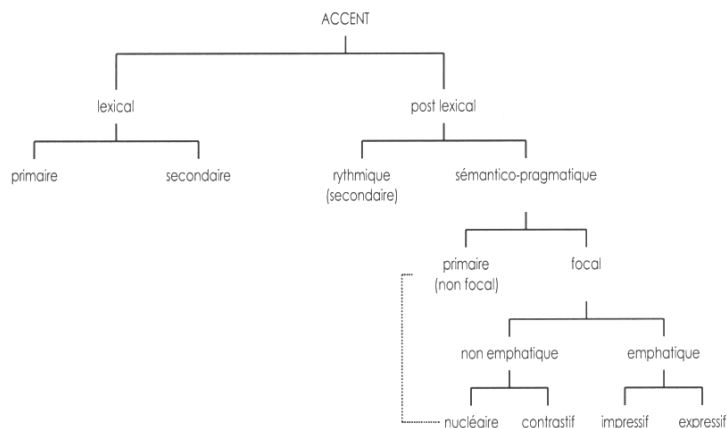

Fig. 2.7. Typologie van accentverschijnselen in het Frans (overgenomen uit Meynadier 2003: 19).

De typologie van Meynadier (2003) berust op een basisdichotomie tussen lexicale en postlexicale processen. Wanneer een syllabe X in een woord Y prominent wordt gemaakt, spreekt Meynadier van ‘*accent lexical*’ (of in mijn terminologie: (lexicale) (woord)klemtoon,

zie hoofdstuk I). In talen zoals het Nederlands of het Engels onderscheidt men een hoofdklemtoon en een nevenklemtoon. In het Frans daarentegen bestaat er geen woordklemtoon, wél een ‘*accent*’ (woordgroepaccent, oftewel frase-accent) dat op het postlexicale niveau wordt gerealiseerd. In het Nederlands spreekt men dan van ‘(zins)accent’ (zie supra).

Op het postlexicale niveau kan er volgens Meynadier (2003: 19) een onderscheid worden gemaakt tussen een ‘*accent rythmique*’ en een ‘*accent sémantico-pragmatique*’. Het eerste type accent wordt gebruikt om het ritmische evenwicht te bewaren van ‘*groupes accentuels*’ (zie 2.1.1.2, noot 27), m.n. om het aantal onbenadrukte syllaben tussen twee geaccentueerde lettergrepen te reduceren. Het wordt verder gekenmerkt door een lichte verlenging van de benadrukte syllabe en/of een toename van de grondfrequentie. Het tweede type accent daarentegen wordt gebezigd om de semantisch-pragmatische en syntactische structuur van de uiting aan te geven. Die categorie kan opgesplitst worden in een ‘*accent primaire*’ en een ‘*accent focal*’.

De term ‘*accent primaire non focal*’ verwijst naar het demarcatieve woordgroepfinale basisparadigma voor het Frans. Het geeft namelijk aan welke zinselementen in de uiting bij elkaar horen, en markeert daardoor de syntactische en semantische relaties tussen woorden. Qua fonetische realisatie bestaat het ‘*accent primaire non focal*’ uit een lichte verlenging van de benadrukte syllabe en een stijging van de grondfrequentie. Daarnaast neemt het ‘*accent focal*’ de hoogste positie in in de metrische hiërarchie van taaluitingen⁶². Dit komt door zijn dubbele demarcatieve en focaliserende functie enerzijds, en door zijn hogere graad van fonetische markering anderzijds (Meynadier 2003: 20). Hier kan er een onderscheid worden gemaakt tussen het ‘*accent focal emphatique*’ en het ‘*accent focal non-emphatique*’.

De eerste categorie kan verder worden onderverdeeld in ‘*accent impressif*’ en ‘*accent expressif*’. De twee types accenten markeren de betrokkenheidsgraad van de spreker in het zich ontwikkelende discours, alsook zijn houding ten opzichte van de feitelijke inhoud van de gesproken boodschap. Het ‘*accent impressif*’ verleent extra nadruk aan een zinselement waarvan de spreker denkt dat het in een bepaalde communicatieve context aan bijzonder relevante informatie bijdraagt. Het wordt geproduceerd op de eerste lettergreep van woorden die met een medeklinker beginnen, of op de tweede syllabe van lexicale eenheden die met een klinker beginnen. Het kenmerkt zich vooral door een forse toename van de intensiteit (soms in combinatie met een melodische beweging). Het ‘*accent expressif*’ daarentegen staat veeleer in verband met de houding van de spreker ten opzichte van zijn boodschap. Het gaat hier a.h.w.

⁶² Het laagste niveau wordt ingenomen door het ‘*accent rythmique*’.

om een soort ‘*cliché mélodique*’ (Léon 1993). Hiermee bedoelt men een ‘patron intonatif prototypique, n’admettant pas de variations mélodiques et associés à des genres discursifs ou à des expressions types’ (Lacheret-Dujour & Beaugendre 1999: 273). Denk b.v. aan de traditionele openingszin in sprookjes ‘*Il éTAIT une fois...*’ of aan de melodie in ‘*nanaNEre!*’. Melodische clichés met betrekking tot de accentuering komen ook vrij vaak voor in specifieke spreekstijlen, b.v. de spraak van nieuwslezers (Fonagy & Fonagy 1976, Léon 1971, Lucci 1979, Oakes 2002; zie ook Beheydt 1991 en Van der Horst & Van der Horst 1999 voor het Nederlands).

Ten slotte valt er ook op het gebied van het ‘*accent focal non-emphatique*’ een tweedeling te bespeuren tussen een ‘*accent nucléaire*’ enerzijds en een ‘*accent focal contrastif*’ anderzijds. Het ‘*accent focal contrastif*’ drukt een paradigmatisch contrast uit tussen twee zinselementen, b.v. ‘*Tu as dit: ‘C’est PIRE?’ – ‘Non, j’ai dit: ‘C’est PUR’* of ‘*Tu aimes rester au LIT le matin?’ – ‘Non, j’aime faire du jogGING le matin*’. In de eerste zin heeft men volgens Meynadier (2003: 20) te maken met een geval van ‘nauwe focus’ op één klank, terwijl er in de tweede uiting eerder sprake is van ‘brede focus’ op een hele syntactische constituent. In zo’n geval doet het Frans doorgaans een beroep op een ‘*arc accentuel*’ (Di Cristo & Hirst 1997, Di Cristo 1999 & 2000b; zie ook infra).

Naast het ‘*accent focal contrastif*’ beschikt het Frans volgens Meynadier (2003: 21) ook over een ‘*accent nucléaire*’. Dit begrip, dat naar analogie van het Engelse woord ‘*nuclear pitch accent*’ is gevormd, verwijst naar het finale accent in ‘*groupes intonatifs*’. Het wordt op dezelfde plaats geproduceerd als het ‘*accent primaire final*’ (zie supra), en wordt gebruikt om de voornaamste syntactische en semantisch-pragmatische grenzen in de uiting aan te geven. Zodoende draagt het bij (i) aan de identificatie en hiërarchisering van syntactische constituenten en (ii) aan de markering van hun ‘bereik’. Het kan als een ‘*accent focal*’ worden beschouwd, want ‘il marque les proéminences majeures de l’énoncé sans véhiculer d’informations sémantiques ou expressives particulières’ (Meynadier 2003: 21). Het ‘*accent nucléaire*’ vormt kortom de formele markering van het laatste element in een syntactische constituent in focus (Rossi 1999, Di Cristo 2000b)⁶³.

Wat de traditionele distributionele benadering als twee vrij homogene verschijnselen voorstelt (nl. het ‘*accent primaire*’ en het ‘*accent secondaire*’), blijkt in het licht van de bovenstaande functionele analyse in feite zeer verschillende verschijnselen te omvatten. Het is m.i. overigens een van de grootste verdiensten van de ‘functionele school’ om die

⁶³ Een vergelijkbaar standpunt met betrekking tot het Nederlands wordt verwoord in Keijsper (1990: 49-51).

verscheidenheid aan het licht te hebben gebracht. Alleen is het in theoretisch opzicht jammer dat de identificatie en formele definitie van accenttypes enerzijds en de functionele interpretatie ervan anderzijds niet strikter uit elkaar zijn gehouden (zie ook Simon 2004: 18).

2.2.2.3. Het Franse accentsysteem in beweging?

Na de beschrijving van de verschillende accenttypes die er in het Frans bestaan, wil ik nog enkele woorden zeggen over twee vandaag de dag veelbesproken verschijnselen, nl. het verlies van een strikt oxytonie-principe en de verspreiding van het initiale accent dat gepaard gaat met de vorming van '*schèmes barytoniques*' (Di Cristo 1999: 165-169). In een groot aantal publicaties worden die voorgesteld als twee recente ontwikkelingen in het Franse accentsysteem.

De strikte '*oxytonie*' is het Frans volgens Fonagy (1979) al in de tweede helft van de negentiende eeuw beginnen te verliezen⁶⁴. Vanwege de toentertijd overheersende normatieve houding (zie de bespreking van de 'traditionele visie' in 2.2.2.1) is die evolutie echter onopgemerkt gebleven. Concreet komt het verlies van de strikte oxytonie tot uitdrukking in de toename van de gebruiksfrequentie van het initiale accent. Als gevolg hiervan is de accent-distributie in gesproken taaluitingen minder voorspelbaar, zonder dat er echter sprake kan zijn van een '*accent libre*'⁶⁵ zoals b.v. in de meeste Germaanse talen (Garde 1968). Oorspronkelijk dacht men dat dit verschijnsel beperkt was tot bepaalde sociale groepen (b.v. '*les jeunes parisiens cultivés*', Gill 1936) of bepaalde regionale variëteiten van het Frans (Dauzat 1936). Recentelijk heeft men echter gesuggereerd dat het initiale paradigma in alle taalregisters voorkomt (zie Lyche & Dirard 1995, Vihanta 1993).

Een ander verschijnsel dat nauw verbonden is met de veralgemening van het '*accent initial*', is de vorming van '*arcs accentuels*', d.i. accentdistributies waarin de eerste en de laatste benadrukbare lettergreep van een woordgroep een accent krijgen, b.v. '*ONdées nuaGEUSES*', '*MATières preMIERES*' (Di Cristo 1999: 166). Ook hier dacht men in het begin dat dit verschijnsel vooral typerend was voor specifieke spreekstijlen, b.v. het lesgeven (vandaar de term '*accent didactique*' van Lucci 1979, 1983) of de spraak van nieuwslezers (Astésano 2001, Astésano e.a. 1995, Vihanta 1993), en dat oxytonie nog steeds de norm was in de gewone conversatie. In dit taalregister beantwoordt ca. 75% van de uitingen volgens

⁶⁴ Fonagy (1980) citeert m.n. het werk van Koshwitz (1911), Meyer-Lübke (1890), Scherk (1912), Schuchardt (1880) waarin het verlies van het 'oxytonie'-principe reedsesignaleerd wordt.

⁶⁵ In een bekend artikel spreekt Fonagy (1979) in dat verband van een '*accent probalitaire*'.

Léon (1992) nog steeds aan het ‘*oxytonie*’-principe. Astésano (2001) laat echter zien dat de ‘*arc accentuel*’ zich tegenwoordig uitgebreid heeft tot alle spreekstijlen.

Die evolutie zou hoofdzakelijk te verklaren zijn door het prestige van nieuwslezers (en van de media in het algemeen) bij het grote publiek. Encrevé (1988) daarentegen ziet hier een teken van de invloed van het Engels op het Frans. Volgens Di Cristo (1999: 167) moet men echter niet te snel concluderen dat de interne structuur van het Franse accentsysteem aan het veranderen is. De ‘*arc accentuel*’ schijnt er immers altijd in de een of andere vorm aanwezig te zijn geweest. Hij verwijst b.v. naar Carton (1971) waaruit blijkt dat het verschijnsel reeds ten tijde van Rousseau en Voltaire bekend was, en naar Pensom (1993) die voorbeelden ervan heeft gevonden in ‘*Phèdre*’ van Racine of ‘*Le Roi de Navarre*’ en de ‘*Chanson de Rolland*’.

Zoals het bovenstaande duidelijk laat zien, maken de ‘*arc accentuel*’ en het daarmee gepaard gaande ‘*accent initial*’ wel degelijk deel uit van de Franse ‘uitspraaknorm’. Over de functie(s) ervan in het communicatieproces heerst er echter nog steeds enige onduidelijkheid. In de meeste modellen heeft het initiale accent een emphatische (Rossi 1987, Vihanta 1993) en/of ritmische (Di Cristo & Hirst 1993, Padeloup 1990) waarde. Vandaar dat er soms sprake is van ‘*contre-tonique*’ (Pensom 1993, Pope 1934) of ‘*contre-accent*’ (Milner & Régnauld 1987, Garde 1968). Het gaat hier volgens Di Cristo (1999: 169) evenwel om twee verschillende types accenten, die toevallig dezelfde distributie hebben. Welke plaats er aan die (functioneel) verschillende types accenten dient te worden ingeruimd in theoretische modellen van de accentuering in het Frans, wordt in de volgende paragraaf nagegaan.

2.2.3. Theoretische modellen van de accentuering in het Frans

Vooraf dient er m.i. gewezen te worden op een belangrijk (methodologisch) verschil tussen de theoretische modellen van de accentuering in het Nederlands en in het Frans. Terwijl de modellen met betrekking tot het Nederlands meestal los zijn ontworpen van de andere prosodische verschijnselen (m.n. de intonatie), is dit in het Frans veel minder het geval geweest. In die taal fungeert de theoretische studie van de accentuering doorgaans als de eerste stap in de ontwikkeling van een model van de intonatie. Dit is (althans voor een deel) toe te schrijven aan de nauwe band die er in het Frans bestaat tussen accentuering en intonatie (zie supra). In deze paragraaf beperk ik me echter tot een bespreking van de modellen (of onderdelen daarvan) met betrekking tot de accentuering. In de loop van de analyse zal het de lezer duidelijk worden dat de auteurs van theoretische modellen vooral aandacht hebben besteed aan het ‘*accent final*’ of ‘*accent primaire*’.

2.2.3.1. De syntactische school

Martin (1979) is wellicht een van de meest bekende syntactische modellen van de accentuering in het Frans. In dat model wordt ervan uitgegaan dat de distributie van accenten in de zin afgeleid kan worden uit de syntactische relaties tussen zinselementen (Martin 1979: 74). De relevante syntactische relaties voor de accentuering in het Frans zijn de volgende:

- **Onafhankelijkheid.** De verschillende syntagmatische eenheden zijn in syntactisch opzicht onafhankelijk van elkaar, b.v. '*Hier, Luc est parti*', waar '*hier*' en '*Luc est parti*' autonome syntactische eenheden vormen.
- **Solidariteit/onderlinge presuppositie ($\leftrightarrow$).** Twee syntactische eenheden zijn vanuit syntactisch oogpunt afhankelijk van elkaar, zoals b.v. '*est*' en '*parti*' in de zin '*Hier, Luc est parti*'.
- **Eenzijdige afhankelijkheid naar links ($\leftarrow$).** Dit type relatie veronderstelt dat een eenheid afhankelijk is van een andere eenheid die zich in de uiting meer naar links bevindt. Zo is '*est parti*' afhankelijk van '*Luc*' in '*Luc est parti*'.
- **Eenzijdige afhankelijkheid naar rechts ($\rightarrow$).** In dit geval hangt het al dan niet voorkomen van een syntactische eenheid samen met de aanwezigheid van een andere eenheid die zich in de lineaire woordvolgorde meer naar rechts bevindt, b.v. '*Luc est parti hier*'.

De zonet genoemde syntactische relaties liggen volgens Martin (1979) ten grondslag aan de accentdistributie in woordgroepen met verschillende complexiteitsgraden. Bij wijze van illustratie kijken we nu naar de regels met betrekking tot de minder complexe woordgroepen:

- R1: als een bepaalde syntactische eenheid slechts van één andere syntactische eenheid afhankelijk is, krijgen beide eenheden een accent. Dit is b.v. het geval met de volgende woordgroepen: [agréABLE] $\rightarrow$ [baTEAU], [baTEAU] $\leftarrow$ [agréABLE].
- R2: Bevinden twee syntactische eenheden zich in een relatie van het type 'onderlinge presuppositie', dan vormen die samen één accentueerbare eenheid. Voorbeelden hiervan zijn o.a. [le $\leftrightarrow$ baTEAU] en [il $\leftrightarrow$ écouTAIT].
- R3: Als een tussenliggende eenheid een relatie van het type 'solidariteit' aangaat met alle omringende zinselementen, dan wordt er in twee fases één accentueerbare eenheid gevormd. Een voorbeeld hiervan wordt gevormd door de zin: *il $\leftrightarrow$ a $\leftrightarrow$ mangé*. Hierin is '*a*' solidair met zowel '*il*' als '*mangé*'. Eerst vormt '*a*' een accentueerbare eenheid

met ‘*mangé*’ die vervolgens een accentueerbare eenheid vormt met het persoonlijk voornaamwoord ‘*il*’: [il ↔ a manGÉ].

- R4: Als een tussenliggend element afhankelijk is van andere zinselementen die zich in de uiting meer naar links resp. rechts bevinden, dan worden er twee accentueerbare eenheden gevormd, zoals in [PIERRE] ← [et → MaRIE]. Volgens de auteur is hier sprake van presuppositie tussen ‘*et Marie*’ en ‘*Pierre*’.

De bovenstaande regels laten in een notendop zien hoe de onderscheiden types syntactische relaties de accentdistributie in ‘*mots prosodiques*’ (d.i. ‘*groupes accentuels*’) bepalen. Voor een uitgebreide bespreking van de regels met betrekking tot complexere woordgroepen verwijs ik naar Martin (1979) en het gedetailleerde overzicht van het model in Lacheret-Dujour & Beaugendre (1999). Hir wil ik er vooral de nadruk op leggen dat het accentueringsmodel van Martin (1979) in de eerste plaats tot doel heeft op grond van de syntactische relaties tussen woorden mogelijke kandidaten voor accent aan te wijzen. Het gaat er met andere woorden om *virtuele accenten* te voorspellen. Of die in het spraakgeluid wel degelijk zullen worden geproduceerd, laat de auteur in het midden. In een zin zoals ‘*il la remercie*’, waarin het model een accent voorspelt op ‘*la*’ en ‘*remercie*’, is het b.v. heel onzeker dat men in ‘normaal’, niet-emfatisch taalgebruik een accent gaat leggen op beide zinselementen. In dit geval zou men namelijk eerder geneigd zijn slechts één accentgroep te produceren met een finaal accent op ‘*remercie*’.

Kijken we nu naar de impact van de benadering van Martin (1979, 1986, 1987) op het latere accentplaatsingsonderzoek in het Frans, dan zien we dat de voorgestelde syntactische aanpak op de keper beschouwd weinig succes heeft gehad. De meeste auteurs hebben immers de voorkeur gegeven aan een morfologische benadering (zie infra). Toch stellen Lacheret-Dujour & Beaugendre (1999: 158-159) – m.i. terecht – de vraag of dit wel een goede keus was, en of het niet beter was geweest om syntactische én morfologische informatie met elkaar te combineren. In het vervolg zullen we zien dat sommige auteurs binnen de morfologische school met beide types informatie rekening hebben proberen te houden (b.v. Mertens 1987).

2.2.3.2. De morfologische school

In een morfologische aanpak gaat men bij de accenttoekenning uit van het al dan niet accentueerbare karakter van zinselementen, dat opgevat wordt als een inherente eigenschap van de morfemen (Garde 1968: 95-96). Een eerste voorbeeld van morfologische benadering is Verluyten (1982). Als uitgangspunt voor het model fungeert de aanname dat de Franse

prosodische structuur uit vier niveaus bestaat, nl. de syllabe, het woord, de '*groupe accentuel*' en de '*groupe intonatif*'. Volgens Verluyten (1982) komen GI's min of meer overeen met syntactische constituenten, terwijl GA's rond een lexicaal hoofd worden gevormd, b.v.

(2.57) (GI [GA la voiTURE] [GA de mon FRERe])

Terwijl GI's in de visie van de auteur hiërarchisch geordend zijn, weerspiegelt de indeling in GA's noch de semantische noch de syntactische zinsstructuur. Voorts worden GA's formeel gekenmerkt door één verplicht finaal accent (i.c. '*accent primaire*') en één facultatief initiaal accent of meerdere facultatieve initiale accenten (i.c. '*accent secondaire*'). Ten slotte kan een GI verschillende GA's omvatten (zie ook hoofdstuk I), b.v.

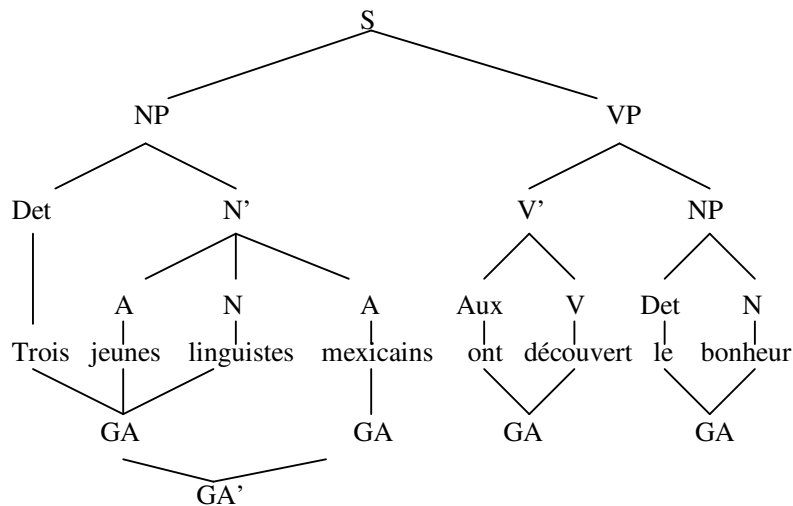
(2.58a) l'étudiant a acheté un livre de physique

(b) (GII [GA1 l'étuDIANT]) (G12 [GA1 A] [GA2 acheTE]) (G131 [GA1 un LIVRe] [GA2 de phySIQue])

Op die manier wordt er een tamelijk rijke prosodische structuur gegenereerd die in een tweede fase verfijnd kan worden. Er moeten m.n. een aantal regels worden toegepast die tot doel hebben overbodige accenten en/of 'breuken' uit de accentstructuur te verwijderen, nl.

- R1: Vormen een eenheid alle elementen die binnen een constituent voorafgaan aan het substantief, werkwoord of adjectief dat als hoofd van de constituent fungeert.
- R2: Alle overblijvende functiewoorden dienen een geheel te vormen met het eerste daarop volgende werkwoord, substantief of adjectief dat binnen een constituent als hoofd fungeert.
- R3: Alle overblijvende substantieven, werkwoorden of adjectieven dienen als GA te worden gelabeld.
- R4: Achteropgeplaatste adjectieven vormen in principe een autonome GA, maar kunnen soms ook in de onmiddellijk voorafgaande GA worden opgenomen. Men spreekt dan van GA'. Hier speelt de aan-/afwezigheid van een spreekpauze een doorslaggevende rol.

De volgende voorbeeldzin illustreert het systeem van Verluyten (1982):

In de hierboven opgesomde regels gaat de auteur niet expliciet in op het accentgedrag van pronomina en bijwoorden. Wat de voornaamwoorden betreft, kan men uit regel 1 afleiden dat die in mededelende zinnen een eenheid vormen met het daaropvolgende werkwoord en dat het accent naar het werkwoord gaat. Dit geldt volgens Verluyten (1982) overigens ook in een geval van achteropplaatsing (b.v. in vragen), waar het accent nog steeds naar het werkwoord dient te gaan. Voorbeelden van het type ‘rends-LE’ (maar ‘PUIS-je?’) zijn dan ook problematisch voor Verluyten (1982). Nog moeilijker is het geval van de bijwoorden, waarbij hij een beroep moet doen (i) op de lengte van het bijwoord en (ii) op zijn positie ten opzichte van het werkwoord om het accentgedrag ervan te kunnen verantwoorden. Hier doen zich drie mogelijkheden voor:

- Het bijwoord vormt een op zichzelf staande GA wanneer het aan het werkwoord voorafgaat, b.v. ‘*Franchement, Anne exagère*’.
- Achteropgeplaatste bijwoorden vormen een GA met het werkwoord (i) als de liaison verplicht is of (ii) als die monosyllabisch zijn. Is de liaison uitgesloten, dan vormen bijwoorden een op zichzelf staande GA. Is de liaison echter facultatief, dan kunnen ze samen met de verbale groep in een GA’ worden ondergebracht, zoals in de volgende uiting: [PAUL] [dorMAIT] [assez PEU] → [PAUL] [dormait assez PEU].
- In zinnen van het type ‘*ils ont enfin écrit*’ of ‘*il est bien arrivé*’, waar het bijwoord voorafgaat aan het hoofdwerkwoord, hangt de accentuering ervan af van de inbeddingsgraad van het element waarop het bijwoord betrekking heeft. Vergelijk [ils ont enFIN] [éCRIT] met [il EST] [bien arriVE].

Vermeldenswaard is ten slotte dat Verluyten (1982) ook regels heeft voorzien om de ritmische welgevormdheid van de uiting te controleren en, zo nodig, te corrigeren. Die regels worden a.h.w. gestuurd door (i) het aantal syllaben in een GA, (ii) het syllabische evenwicht tussen GA's in de uiting en (iii) situatie- en/of sprekergebonden variabelen (b.v. een speciale paralinguïstische betekenis die de spreker zou willen overbrengen). Als algemene regel dient echter dat (te) korte GA's⁶⁶ een geheel moeten vormen met een syntactisch naburige GA:

(2.59) [les spéciaLISTes] [ONT] [désamorCE] → [les spéciaLISTes] [ont désamorCE]

(2.60) [les camaRADes] [d'ANNe] [partiRONT] → [les camaRADes d'ANNe] [partiRONT]

De grootste verdienste van Verluyten (1982) is m.i. dat hij duidelijk laat zien dat de toekenning van het woordgroepfinale '*accent primaire*' de invloed ondergaat van allerlei factoren die zowel morfosyntactisch als semantisch en ritmisch van aard zijn. Jammer is echter dat hij het '*accent secondaire*' buiten beschouwing laat, terwijl het voorgestelde model in principe bedoeld is om de taalkundige omstandigheden te beschrijven waaronder beide types accenten (kunnen) voorkomen. Ook krijgt men soms de indruk dat de auteur zich in allerlei bochten moet wringen om een verklaring te kunnen bieden voor bepaalde problematische gevallen. Dit resulteert in een aantal (soms weinig overtuigende) ad hoc oplossingen (zie b.v. het geval van de accentuering van pronomina en bijwoorden hierboven). Ten slotte dient onderstreept te worden dat Verluyten (1982) bij de formulering van zijn accentueringsregels af en toe weinig consequent te werk is gegaan. Zijn morfologische benadering is immers bedoeld als reactie op de syntactische benadering van b.v. Martin (1979 zie supra), terwijl hij zich soms toch verplicht ziet een beroep te doen op syntactische informatie (b.v. positie in de zin, inbeddingsgraad van de constituenten) om bepaalde distributies te verklaren.

Een ander voorbeeld van een morfologische benadering van de accentuering in het Frans wordt geleverd door het werk van Mertens (1987, 1990, 1993). Zoals we in het voorgaande reeds hebben gezien, bestaat het nadeel van de morfologische aanpak erin dat er bij de afleiding van accentpatronen een vrij groot aantal stadia dient te worden doorlopen⁶⁷. Hierop vormt het model van Mertens (1987) geen uitzondering, zoals moge blijken uit het onderstaande voorbeeld (Mertens 1993: 42):

⁶⁶ Verluyten (1982) geeft echter geen definitie van wat een '(te) korte' of een '(te) lange' GA is.

⁶⁷ Of dit overigens overeenkomt met de psycholinguïstische werkelijkheid, is echter zeer de vraag.

(2.61)	Donne	le	lui	il	le	lui	faut
[AL]	°						°
[GA]	.		-				-
[GI]	.		+				+
	b		b HH	b	b	b	B-B-

In Mertens' model wordt ervan uitgegaan dat GA's voortvloeien uit de groepering van een inhoudswoord en alle functiewoorden die ervan afhankelijk zijn. Als een functiewoord echter gescheiden wordt van het lexicale hoofd waarvan het afhangt, b.v. door een ander lexicaal element, en het lexicale element in kwestie is ook afhankelijk van het lexicale hoofd van de woordgroep, dan worden er twee GA's gevormd, b.v. [GA1 un mauVAIS] [GA2 conSEIL].

Als we dit nu toepassen op (2.61) hierboven, dan verkrijgen we de volgende analyse: in een eerste fase komen alle zinslementen met de feature [- clitisch] in aanmerking voor een potentieel '*accent lexical*' (voortaan AL). In het bovenstaande voorbeeld worden mogelijke kandidaten op de [AL]-lijn van een '°'-teken voorzien. Daarna vormen alle woorden met de feature [+clitisch] een '*groupe accentuel*' met het [-clitisch]-zinslement waarvan die afhangen. Dit resulteert in ons voorbeeld in twee GA's, nl. '*donne le lui*' en '*il le lui faut*', waarvan de benadrukbare delen op de [GA]-lijn met het '-'-teken zijn aangegeven. Ook zien we in de eerste GA dat het woordgroepaccent van '*donne*' naar '*lui*' is verschoven. Ten slotte wordt de verkregen accentstructuur op het niveau van de '*groupe intonatif*' in verband gebracht met het toonhoogteverloop dat hier weergegeven wordt door de abstracte tonen 'b' ('*bas*'), 'HH' ('*accent final de type haut*') en 'B-B-' ('*accent final de type infra-bas*').

In tegenstelling tot wat Verluyten (1982) beweert, laat het bovenstaande voorbeeld zien dat [+ clitisch]-elementen onder bepaalde omstandigheden toch het accent kunnen krijgen (vergelijk echter '*Où VAIS-je?*', '*PUIS-je?*'). Een apart geval wordt gevormd door de betreffende voornaamwoorden '*qui*' en '*que*' die tegelijkertijd afhankelijk zijn van (i) het zinslement waarnaar ze verwijzen en (ii) het werkwoord waaraan ze voorafgaan. Volgen het betreffende voornaamwoord en de persoonsvorm meteen op elkaar, dan vormen die samen een GA en blijft het voornaamwoord onbenadrukt. Worden ze echter van elkaar gescheiden door een ander zinslement, dan kan er aan het betreffende voornaamwoord een zekere graad van prosodische autonomie worden toegekend (zie ook Martin 1979). De onderstaande zinnen illustreren de speciale prosodische status van '*qui*':

- (2.62a) [PAUL] [qui est venu ce maTIN]
 (b) [PAUL] [QUI] [ce maTIN] [est veNU]

De GA's die op die manier gevormd worden, weerspiegelen hetzij een syntactische constituent, hetzij een reeks constituenten (zie ook voorbeeld 2.58 hierboven). Kortom, 'les

groupes accentuels ne sont qu'un potentiel actualisable de différentes façons, en vertu de contraintes syntaxiques, sémantiques et énonciatives interagissant les unes avec les autres' (Lacheret-Dujour & Beaugendre 1999: 171-172). Een ander voorbeeld hiervan is de volgende uiting die op drie verschillende manieren in GI's kan worden ingedeeld:

(2.63) il a balbutié une excuse.

- (a) [il A] [balbuTIE] [une exCUSE]
- (b) [il a balbuTIE] [une exCUSE]
- (c) [il a balbutié une exCUSE]

De grootste verdienste van de morfologische benadering is dat ze het virtuele karakter van de lexicale klemtoon in het Frans duidelijk uit de verf doet komen. Ook laat die procedure zien dat het accent in het Frans soms wel, soms geen '*groupes intonatifs*' kan genereren. Het precieze aantal GI's wordt echter volgens syntactische en/of semantische criteria door de spreker zelf bepaald. Op theoretisch gebied hebben we hier m.i. bewijsmateriaal voor de claim dat het Frans geen klemtoon maar een frase-accent heeft, waarvan de productie in het spraakgeluid onderhevig is aan morfosyntactische, semantische en ritmische beperkingen.

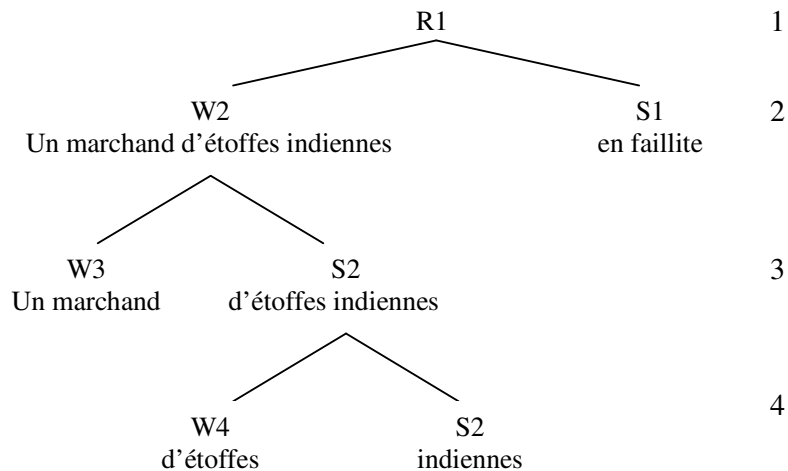
2.2.3.3. Accent in Metrische Fonologie

De modellen die in het voorgaande ter sprake zijn gekomen, waren er voornamelijk op gericht de plaats van het *accent primaire* te voorspellen. In het model van Dell (1984) dat in deze paragraaf voorgesteld wordt, wordt eerder aandacht besteed aan de verschillen in '*saillance perceptuelle*', oftewel aan de *prominentieverhoudingen* tussen de samenstellende delen van gesproken taaluitingen. In het verlengde van de Metrische Fonologie (Liberman & Prince 1977) poneert Dell dat die prominentieverhoudingen zowel aan syntactische als aan ritmische beperkingen onderhevig zijn. In feite spelen syntactische criteria vooral een rol bij de vorming van '*trônçons intonatifs*', de distributie van accenten in de zin en het bepalen van de relatieve prominentiegraad ervan. Ritmische regels daarentegen worden pas aan het einde van het afleidingsproces toegepast om te controleren of de accentdistributie in ritmisch opzicht wel gevormd is. Het model van Dell (1984) berust op de volgende vier werkingsprincipes:

- Gesproken taaluitingen kunnen op grond van syntactische criteria opgedeeld worden in '*trônçons intonatifs*' (voortaan TI), d.i. '*patrons tonals associés aux groupes intonatifs respectifs*' (Lacheret-Dujour & Beaugendre 1999: 130).
- Linguïstische criteria bepalen de accentdistributie in TI's.
- Melodische bewegingen vinden plaats op de laatste benadrukte lettergreep van een TI.

- Het ritmisch profiel van een TI wordt los van het ritmisch profiel van de andere TI's in de uiting bepaald.

Laten we aan de hand van de uiting '*Un marchand d'étoffes indiennes en faillite*' in meer detail kijken naar de werking van Dells accentueringsmodel. De eerste stap in het model van de auteur houdt in dat de uiting op grond van syntactische criteria, i.c. de hiërarchische verbindingen tussen de zinselementen, in TI's wordt ingedeeld:

Uitgaande van de constatering dat elk woord in het Frans een accent krijgt waarvan de graad van perceptieve prominentie in gelijke verhouding staat met de syntactische grens die er onmiddellijk op volgt, formuleert de auteur de volgende regels:

- R1: Van twee zusterknopen wordt de rechterknoop 's' gelabeld.
- R2: De knopen in de metrische boom weerspiegelen verschillende syntactische inbeddingsgraden. Het hoogste niveau ('R') wordt '1' gelabeld, de knopen daar meteen onder '2', enz.
- R3: De accentueringsgraad van de 'R'-knoop alsook van de verschillende 'w'-knopen komt overeen met de syntactische inbeddingsgraad van het zinselement in kwestie.
- R4: 'S'-knopen krijgen dezelfde accentueringsgraad als de knoop die er in de metrische hiërarchie meteen aan voorafgaat. Gaat het ook om een 's'-knoop, dan wordt de accentueringsgraad overgenomen van de knoop daarboven, enz.
- R5: In knoopparen mag de accentueringsgraad van de 's'-knoop niet lager zijn dan die van de 'w'-knoop. Dit is syntactisch te verklaren doordat de accentueringsgraad van een zinselement toeneemt naarmate de syntactische grens die erop volgt, sterker is.

De toepassing van de zonet genoemde regels op ‘*Un marchand d’étoffes indiennes en faillite*’ levert de volgende accentstructuur op: 3–4–2–1, d.i. ‘*un marchand (3) d’étoffes (4) indiennes (2) en faillite (1)*’. Volgens Dell (1984) maakt slechts R1 deel uit van de Franse intonatiegrammatica, terwijl de overige regels voor alle natuurlijke talen gelden: die vormen universele accentueringsprincipes. Zijn alle stadia eenmaal doorlopen, dan beschikt men over een *virtuele* accentdistributie. De effectieve prominentieverhoudingen in de uiting worden in een tweede fase verkregen na de toepassing van een ‘ritmisch filter’. Dat ritmische welgevormdheidsprincipe, dat van rechts naar links opereert, zorgt ervoor dat het laagste accent op twee aangrenzende lettergrepen (in eenzelfde TI) gedeletet wordt (*‘principe de non-contiguité’*; zie ook Rossi 1979). Op die manier kunnen ‘*accent clashes*’ worden vermeden:

(2.64) (Un pichet marron) (plein ((d’grains d’blé) rouges)): *2-3-4-3-1 → 2-0-3-0-1

Ten slotte probeert Dell (1984) ook de plaats van mogelijke ‘*accents secondaires*’ te voorspellen. Hiervoor formuleert hij een aantal regels die niet meer op het niveau van de woordgroep opereren, maar die veeleer betrekking hebben op de syllabestructuur van woorden. De onderliggende gedachte blijft echter dezelfde, nl. het ‘*accent primaire*’ wordt zo ver rechts mogelijk geproduceerd, terwijl het ‘*accent secondaire*’ meer naar links wordt gerealiseerd. Vergelijk de onderstaande voorbeelden:

(2.65a) un tas d’centimes en tôle
 0 2 0 3 0 1
 (b) un tas d’sentimentaux
 0 2 0 3 0 1

Met behulp van de twee zonet genoemde verzamelingen regels beoogt Dells model euritmische TI’s te genereren: ‘il s’agit en définitive d’établir des alternances rythmiques (de degré accentuel) aussi régulières et variées que possible, et de jouer sur le contraste entre une syllabe accentuée et son entourage inaccentué’ (Lacheret-Dujour & Beaugendre 1999: 135). In Dell (1984) vinden we kortom een vroege erkenning van de noodzaak om in de studie van de accentuering in het Frans rekening te houden met ritmische factoren. In de modellen die in 2.2.3.4 besproken worden, staat het verband tussen die twee taalcomponenten centraal.

2.2.3.4. Accent en ritme

In het accentueringsmodel van Padeloup (1990: 299-310) wordt ervan uitgegaan dat zowel het primaire als het secundaire accent⁶⁸ bijdragen aan de ritmische structurering van gesproken taaluitingen. De toekenning van accenten verloopt in drie stadia:

- Segmentering van de uiting in GI's op grond van morfosyntactische en melodische criteria, b.v. (*le boulanger du coin*) (*regardait ce gros artificier*) tegenover (*le boulanger*) (*du coin*) (*regardait ce gros artificier*).
- Indeling van de verschillende GI's in GA's van beperktere omvang, b.v. ([*le boulanger du coin*]) ([*regardait*] [*ce gros artificier*]), ([*le boulanger*] [*du coin*]) ([*regardait*] [*ce gros artificier*]), ([*le boulanger*]) ([*du coin*]) ([*regardait*] [*ce gros artificier*]).
- Plaatsing van de accenten in de uiting:
 - In een eerste fase wordt een '*accent primaire*' toegekend aan de laatste volle lettergreep van de verschillende GA's in de uiting, en gaat een '*accent secondaire*' naar (i) de eerste volle syllabe van de verschillende GA's en (ii) naar de op twee na laatste lettergreep van elk vierlettergrepig woord in de zin op voorwaarde dat het al een finaal accent heeft.
 - In een tweede fase wordt door middel van een aantal ritmische en sprekergebonden criteria bepaald welke virtuele accenten wel degelijk zullen worden geproduceerd.

De bovengenoemde sprekergebonden variabelen zijn o.a. het communicatieve effect dat de spreker wil bereiken en zijn individuele spreekstijl (i.c. het spreektempo en regionale uitspraakkenmerken) (Padeloup 1990: 313). De ritmische principes daarentegen zijn de volgende (Padeloup 1990: 312-313):

- '**Principe de régulation accentuelle**'. Volgens dit principe mogen er in het Frans niet meer dan vier onbenadrukte syllaben zijn tussen twee benadrukte lettergrepen. Dit verklaart volgens de auteur waarom men soms secundaire accenten op de eerste (soms de tweede) lettergreep van '*groupes accentuels*' aantreft.
- '**Principe d'équilibre rythmique**'. Nauw verbonden met het '*principe de régulation accentuelle*' is het '*principe d'équilibre rythmique*' dat voorschrijft dat te lange GA's in twee kleinere accentgroepen dienen te worden opgesplitst, terwijl te korte GA's een

geheel moeten vormen met de GA die er onmiddellijk aan voorafgaat resp. op volgt. Hier hebben de syllabestructuur en/of het spreektempo een niet te verwaarlozen invloed, b.v. (*un vilain caNARD*) tgv. (*d'intermiNABLES*) (*escalaTORS*).

- **‘Principe d’alternance’**. Dit principe berust op de observatie dat er significante duurverschillen bestaan tussen benadrukte en onbenadrukte lettergrepen, en zorgt ervoor dat twee accenten niet meteen op elkaar volgen. Zodoende worden ‘*accent clashes*’ vermeden. Toch laat Padeloup (1990) de opeenvolgingen van twee accenten in twee gevallen toe, nl. (i) wanneer twee ‘*accents primaires*’ van elkaar gescheiden worden door een prosodische grens en (ii) wanneer het om twee verschillende types accenten gaat (b.v. een secundair accent gevolgd door een primair accent) (zie ook Mertens 1992).
- **‘Principe de degré accentuel’**. De perceptieve verschillen tussen accenten zijn voor een groot deel toe te schrijven aan kwalitatieve verschillen tussen accenttypes, m.n. de aard van en het aantal akoestische parameters waarmee de accenten in de zin fonetisch worden geproduceerd (zie ook Demers 1994, Guaïtella 1991)⁶⁹.

De onderstaande voorbeeldzinnen illustreren de zonet genoemde accentueringsregels. De (a)-uitingen geven de werking van de drie accentueringsregels weer, en bevatten als gevolg hiervan alle mogelijke primaire en secundaire accenten die door het model kunnen worden gegenereerd. Het gaat met andere woorden om virtuele accentdistributies. De (b)-zinnen daarentegen illustreren de output van het model na de toepassing van de vier ritmische regels:

⁶⁸ In het corpus van de Padeloup (1990: 299) dat bestond uit 400 voorgelezen zinnen, was 29% van de geproduceerde accenten ‘*accents secondaires*’.

⁶⁹ Volgens Guaïtella (1991) gaat een F_0 -stijging steeds gepaard met de waarneming van een accent. Of het nu om een inter- dan wel een intrasyllabische melodische beweging dient te gaan, wordt echter niet vermeld. De afwezigheid van F_0 -beweging kan onder bepaalde omstandigheden gecompenseerd worden door een opvallende verlenging van de benadrukte syllabe (althans in het geval van een ‘*accent primaire*’, zie Padeloup 1990: 300-301) en/of een forse toename van de intensiteit (m.n. in het geval van het ‘*accent secondaire*’, Padeloup 1990: 301). Volgens Demers (1994: 16) worden de drie parameters doorgaans in combinatie met elkaar gebruikt.

Het bovenstaande zal de lezer duidelijk hebben gemaakt dat de distributie van accenten in het Frans het resultaat is van complexe interacties tussen semantische, morfosyntactische en ritmische factoren. Volgens Delais-Roussarie (1995) kan de studie van zulke verbanden tussen taalcomponenten het best plaatsvinden in een modulaire benadering zoals die te vinden is in de Optimaliteitstheorie (McCarthy & Prince 1993, Prince & Smolensky 1993). De onderliggende gedachte is dat de intonatiegrammatica van een bepaalde taal(variëteit) een soort ontmoetingspunt of interfacegebied vormt voor de output van voor de rest zelfstandige modules. In schema:

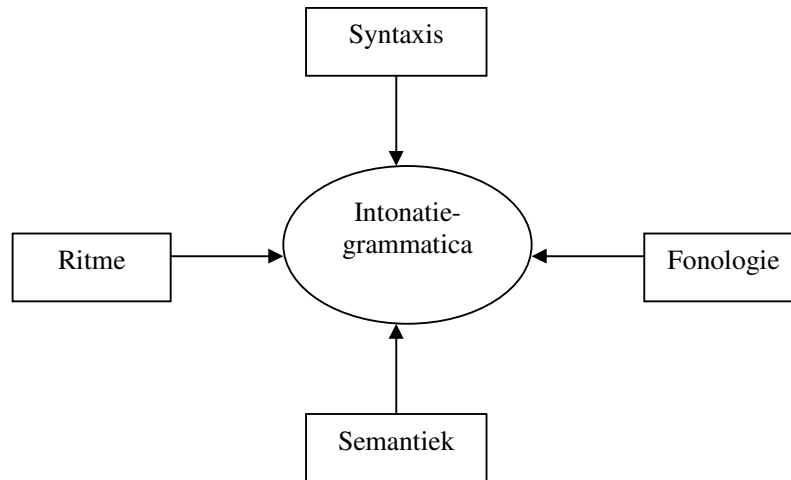

Fig. 2.8. Structuur van een intonatiegrammatica in de Optimaliteitstheorie (naar Delais-Roussarie 1995)

In de eerste plaats genereren de vier modules volgens eigen regels virtuele prosodische vormen (d.i. productiefase). Die worden vervolgens op het meer centrale niveau van de intonatiegrammatica vergeleken met een aantal hiërarchisch geordende beperkingen en welgevormdheidsprincipes (d.i. evaluatiefase). Ten slotte worden ‘optimale kandidaten’, d.w.z. die kandidaten die het best beantwoorden aan de in de hiërarchie hoog gerangschikte beperkingen, geselecteerd en geactualiseerd in het spraakgeluid (selectie- en productiefase).

Bij de constructie van een intonatiegrammatica moet men in de visie van Delais-Roussarie (1995) in de eerste plaats vier types objecten definiëren, nl.

- De in de grammatica gemanipuleerde abstracte eenheden. In het model van Delais-Roussarie (1995) zijn dat de zin, de GI (*‘séquence prosodique’*), de GA (*‘groupe rythmique’*) en de syllabe.
- De beperkingen en welgevormdheidsprincipes waaraan de door de modules gegenereerde objecten moeten voldoen. Soms kan toepassing van twee of meer regels tot tegenstrijdige resultaten leiden. Vandaar dat een ‘optimale kandidaat’ niet aan alle mogelijke beperkingen hoeft te voldoen. Dit verklaart tevens waarom de regels van de intonatiegrammatica hiërarchisch geordend zijn.
- De hiërarchische rangorde van de verschillende beperkingen. Fundamentele beperkingen zijn universeel van aard, en houden in dat de prosodische hiërarchie uit verschillende niveaus bestaat die elk gepaard gaan met een bepaald type object. Welgevormdheidsprincipes met betrekking tot GI’s en GA’s daarentegen zijn beperkt tot de intonatiegrammatica van het Frans.
- De aard en het verloop van de selectieprocedure van de optimale kandidaten.

Laten we nu in meer detail kijken naar de vorming van GI's en GA's. Wat de vorming van GI's betreft, die beantwoordt zowel aan syntactische als aan ritmische principes, nl.

- **'Contrainte d'alignement intonosyntaxique' (SPRO).** Die bepaalt dat de rechtergrens van GI's moet samenvallen met die van syntactische constituenten. SPRO is echter van toepassing op die gevallen waarin de RYTHM-regel (zie infra) niet opereert. Zodoende wordt vermeden dat eenzelfde GI zich over twee verschillende syntactische constituenten uitstrekt.
- **'Contrainte de rupture intonosyntaxique entre le syntagme nominal sujet et le syntagme verbal' (RUPTURE).** Volgens deze regel valt de rechtergrens van de eerste GI in de uiting samen met de syntactische grens tussen het onderwerp en het hoofdwerkwoord van de uiting. Is het onderwerp echter een pronomen, dan vormt het één GI met de verbale groep waarvan het afhangt.
- **'Contrainte d'équilibre rythmique' (EQUI).** EQUI schrijft voor dat alle GI's in de uiting hetzelfde aantal lettergrepen moeten bevatten.
- **'Contrainte de progression' (PROGRESSION).** In tegenstelling tot de vorige regel zegt die regel dat het aantal lettergrepen in de verschillende GI's van een uiting lineair moet toenemen, zoals b.v. in het bekende reclamespotje '(des pâtes) (des pâtes) (oui mais des Panzani)'. In ieder geval zal het de lezer duidelijk zijn dat EQUI en PROGRESSION antagonistische regels zijn. De keus tussen het ene dan wel het andere ritmische principe hangt in feite af van de syntactische zinsstructuur.

De hiërarchische ordening van de verschillende regels ziet er als volgt uit: SPRO >> RUPTURE >> {EQUI, PROGRESSION}⁷⁰. Deze indeling laat m.i. een interessante generalisatie toe, nl. dat het ritmische patroon van de eerste GI in de uiting voor een groot deel de ritmische eigenschappen van de andere GI's bepaalt. Anders gezegd, de eerste GI in de uiting bepaalt het algehele ritme van de zin in kwestie.

Kijken we nu naar de vorming van GA's, dan zien we dat die ook aan syntactische én ritmische principes beantwoordt. Alleen domineren hier de ritmische regels, terwijl bij de vorming van GI's de syntactische principes de bovenhand krijgen:

- **Syntactische beperkingen.** Die leiden ertoe dat de rechtergrens van een GA overeenkomt met een syntactische grens tussen twee constituenten (voortaan RYTHM-principe).

⁷⁰ De plaatsing van twee (of meer) regels tussen {X, Y} betekent dat er geen strikt hiërarchisch verband bestaat tussen de regels in kwestie.

- **Ritmische beperkingen.** Die streven naar een zeker ritmisch evenwicht tussen aangrenzende syllaben (zie supra het euritmie-principe in o.a. Dell 1984). Volgens die beperkingen mogen GA's niet langer zijn dan zes lettergrepen (voortaan MAX-principe), en dienen de GA's binnen eenzelfde GI voor zover mogelijk hetzelfde aantal syllaben te bevatten (voortaan EQUI-principe).

Qua hiërarchische ordening staat EQUI hoger dan MAX dat zelf hoger staat dan RYTHM. Concreet betekent dit b.v. dat MAX het van RYTHM wint wanneer de twee regels met elkaar in conflict raken. Is er echter sprake van conflict tussen EQUI en MAX, dan heeft EQUI de voorrang. In schema: EQUI >> MAX >> RYTHM. Dit verklaart waarom de indeling in GA's in zin (2.67) aanvaardbaar is, ook al voorspelt RYTHM geen grens tussen GA3 en GA4:

(2.67) [les jeunes enFANTS]_{GA1} [regarDENT]_{GA2} [le magniFIQUE]_{GA3} [rhinocéROS]_{GA4} [à la téLE]_{GA5}

Nu we weten hoe de vorming van GI's en GA's verloopt, is het de vraag aan welke principes de distributie van accenten in de uiting beantwoordt. Op dat vlak maakt Delais-Roussarie (1995) een onderscheid tussen '*accent primaire*' en '*accent secondaire*'. De distributie van het eerste type accent wordt door de volgende twee principes beregeld:

- '**METRICALHEAD**'. Het hoofdaccent valt op de laatste volle lettergreep van GA's.
- '**EXTRAMETRIQUE**'. Als de laatste lettergreep van de GA een sjwa bevat, dan wordt het accent naar de voorlaatste syllabe verschoven.

Van die twee principes is EXTRAMETRIQUE dominant, d.i. EXTRAMETRIQUE >> METRICALHEAD. Daarnaast beantwoordt het secundaire accent aan de volgende regels:

- '**GRAM**'. Eenlettergrepige functiewoorden kunnen niet in aanmerking komen voor accent.
- '***CLASH**'. Twee aangrenzende lettergrepen mogen niet tegelijkertijd worden benadrukt.
- '**NOLAPSE**'. In het Frans mogen er niet meer dan drie onbenadrukte lettergrepen op elkaar volgen⁷¹.

Qua hiërarchische ordening zijn GRAM en *CLASH hoger gerangschikt dan NOLAPSE, d.i. {GRAM, *CLASH} >> NOLAPSE. Herleiden we nu de regels voor het primaire en het

⁷¹ Die regel is m.i. problematisch – of althans redundant – want het model bevat ook een MAX-regel voor de vorming van GA's die ervoor zorgt dat die niet langer zijn dan zes lettergrepen (zie infra). In feite is het vandaag de dag nog steeds niet helemaal duidelijk wat het optimale aantal syllaben per GA in het Frans zou kunnen zijn.

secundaire accent tot één regelsysteem, dan verkrijgen we de volgende hiërarchie: EXTRAMETRIQUE >> METRICALHEAD >> { *CLASH, GRAM } >> NOLAPSE.

Al de bovenstaande regels met betrekking tot de vorming van GI's en GA's zijn van belang voor de evaluatie van de prosodische vormen die door de GEN-module worden geproduceerd. De module in kwestie neemt als input (i) morfosyntactische informatie over de uiting en (ii) ritmische gegevens omtrent de syllabestructuur. Voor de zin '*le gardien a vu le joli chamois de ma voisine*'⁷² levert dit de volgende mogelijkheden op:

- (2.68a) ([le GAR] [dien A]) ([vu LE] [joLI]) ([chaMOIS] [de MA]) ([voiSINE])
 (b) ([LE gardien] [A vu le]) ([Joli cha] [MOIS de ma] [VOIsine])
 (c) ([le garDIEN]) ([a VU] [le joLI chaMOIS] [de MA voiSINE])
 (d) ([le garDIEN]) ([a VU]) [le joLI chaMOIS]) ([de ma voiSINE])
 (e) ([le garDIEN] [a VU]) ([le Joli chaMOIS] [de MA voiSINE])
 (f) ([le garDIEN] [a VU]) ([le joLI chaMOIS]) ([de ma voiSINE])

Met betrekking tot de bovenstaande voorbeelden is het m.i. belangrijk op te merken (i) dat die de output vormen van de autonome morfosyntactische en ritmische grammatica's en (ii) dat die als *potentiële* realisaties kunnen worden beschouwd. Welke kandidaat optimaal is, kan pas na het evaluatieproces worden bepaald. Dat proces verloopt als volgt:

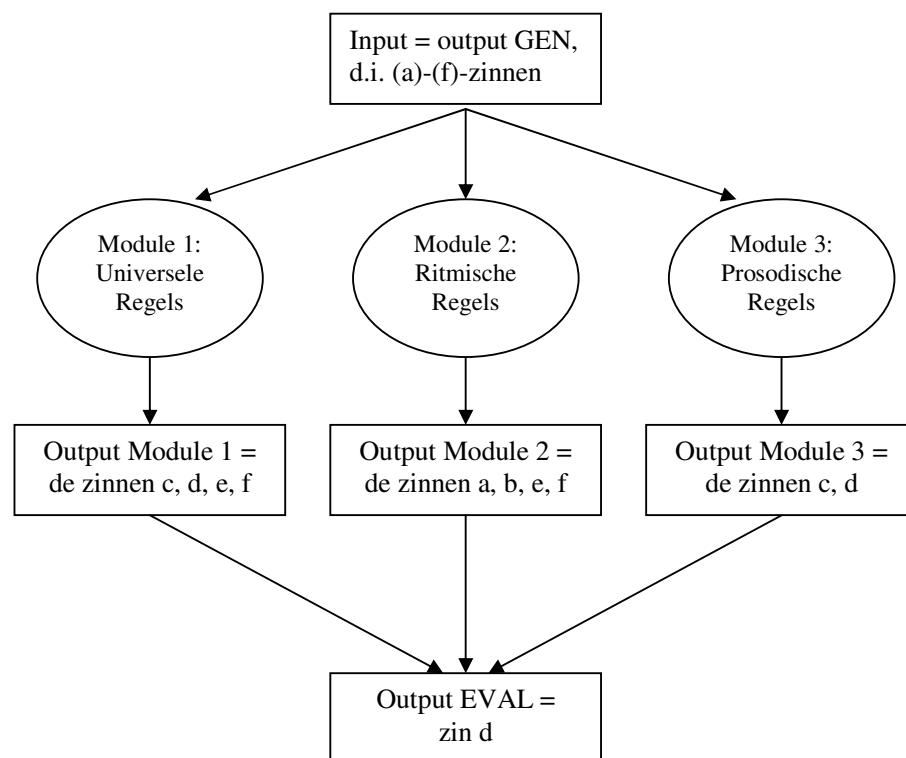

Fig. 2.9. Evaluatie van de output van de GEN-module (naar Delais-Roussarie 1995)

⁷² Het in *semantisch* opzicht vrij onnatuurlijke karakter van de voorbeelden waarop veel Franse (en Nederlandse) accentueringsmodellen zijn gebaseerd, is hier duidelijk.

De evaluatieprocedure die in de bovenstaande figuur wordt afgebeeld, verkiest zin (2.68d) als de optimale realisatie van *'le gardien a vu le joli chamois de ma voisine'*. Toch worden er in de (f)-variant minder beperkingen overschreden dan in de optimale (d)-uiting. De keus van (d) valt in feite te verklaren doordat de in (f) overschreden beperkingen een hogere positie in de hiërarchie innemen dan de regels die in (d) worden overtreden, nl. RUPTURE >> EQUI. Al zegt Delais-Roussarie (1995) het niet expliciet, de welgevormdheidsregels met betrekking tot de vorming van GI's wegen in haar model zwaarder dan die met betrekking tot de GA's. Vandaar dat (d) boven (e) verkozen wordt, want (e) beantwoordt niet aan 'RUPTURE'.

Het werk van Delais-Roussarie (1995) vormt in het kader van het spraaksynthese-onderzoek een interessante eerste poging om de verscheidenheid aan factoren die de accentuering in het Frans beregelen, in eenzelfde model te verenigen. In theoretisch opzicht laat de auteur duidelijk zien dat die factoren tot verschillende modules behoren, die echter in verschillende mate een invloed hebben op de accentuering. Dit geldt overigens ook voor de regels in elke module die niet altijd even gemakkelijk kunnen worden overtreden. Er bestaat met andere woorden een soort hiërarchie in de accentueringsregels voor het Frans, want de impact van die regels op de aanvaardbaarheidsgraad van een bepaalde accentdistributie blijkt evenredig te zijn met de positie in de hiërarchie: hoe hoger de regel in de hiërarchie, hoe minder aanvaardbaar de accentdistributie als de regel in kwestie overtreden wordt.

Toch zijn er volgens Lacheret-Dujour & Beaugendre (1999: 158) twee grote problemen met de voorgestelde benadering. Hun eerste bezwaar heeft betrekking op de opbouw van de intonatiegrammatica, m.n. de relaties tussen de verschillende modules. Zoals gezegd, genereren ze volgens eigen regels accentdistributies en werken ze voor een groot deel simultaan⁷³. Dit heeft tot gevolg dat die 'overgenereren', oftewel dat ze soms qua accentuering inadequate uitingen produceren⁷⁴. Aangezien sommige modules een grotere invloed uitoefenen op de accentuering dan andere, was het wellicht beter geweest om die in het model ook volgens een bepaalde hiërarchie te laten werken. Ook is de voorgestelde regelhiërarchie verkregen aan de hand van een inductieve aanpak, hetgeen de vraag doet rijzen of die geldig is voor alle types corpora en spreekstijlen. Dit bezwaar geldt ook voor de eerder besproken modellen waarin steeds uitgegaan wordt van voorgelezen data.

⁷³ Dit geldt tevens voor de evaluatie van de output.

⁷⁴ In psycholinguïstisch opzicht is het tevens nogal onwaarschijnlijk dat men bij het spreken in de eerste plaats 'proefuitingen' a.h.w. mentaal de revue laat passeren, die men in een tweede fase op allerlei aspecten toetst, om die per slot van rekening eventueel te verwerpen. Dit proces zou met name veel tijd in beslag nemen, en zou ook een vrij grote cognitieve last met zich meebrengen. Qua psychologische adequaatheid schiet het model van Delais-Roussarie (1995) m.i. dan ook te kort.

2.2.3.5. Accent en discours

Het laatste model van de accentuering dat in dit hoofdstuk besproken wordt, is Di Cristo (2000b). Dat accentueringsmodel berust op drie principes, nl.

- **‘Principe de bipolarisation prosodique’** (oftewel *‘principe de promotion des extrémités’*). Dit principe houdt in dat er in de fonologische dieptestructuur een accent wordt geproduceerd op de eerste én op de laatste volle lettergreep van GA’s. Die regel is echter ondergeschikt aan het *‘principe de dominance finale’*.
- **‘Principe de dominance finale’**. Dit principe kent de status van ‘virtueel primair accent’ toe aan de prominentie in finale positie en die van ‘virtueel secundair accent’ aan de prominentie in initiale positie. Er wordt tevens aangenomen dat het finale primaire accent in metrisch opzicht prominenter is dan het initiale secundaire accent.
- **‘Collision accentuelle’**. De openvolging van twee accenten wordt in het model toegestaan op voorwaarde dat die tot functioneel verschillende accentklassen behoren (zie ook Mertens 1992, Padeloup 1990), b.v. *la PROsoDIE ORganiSE la paROLE*.

Het model beoogt een beter beeld te geven van de interacties tussen de ritmische en semantisch-pragmatische beperkingen op de accentuering in gesproken taaluitingen. Hiervoor plaatst Di Cristo (2000b: 38) de prosodiestudie in een breder discursief kader, waarin aangenomen wordt dat behulpzame sprekers hun taaluitingen zo opbouwen dat die voor de luisteraar makkelijk interpreteerbaar zijn en dat die hun communicatieve intentie optimaal weergeven. In zijn visie vervult de prosodie dan ook een dubbele functie, nl. (i) de markering van de grenzen tussen woordgroepen (en dus ook van de semantische relaties tussen zins-elementen) en (ii) de hiërarchische indeling van de informatie in de zin (zie ook Bruce 1985). Zo opgevat, heeft het accentueringsonderzoek tot doel te bepalen hoe de accentuering, m.n. het algemene *‘principe de bipolarisation accentuelle’*, zich verhoudt tot de twee zonet genoemde discursieve rollen. Op dat vlak kan er een beroep worden gedaan op een beschrijving in termen van binaire distinctieve features zoals b.v. [$\pm$ accent], [$\pm$ grens], [$\pm$ focus], [$\pm$ emfase] (zie ook Hirst 1977).

In het model van Di Cristo (2000b) fungeert de *‘unité intonative’* (voortaan UI)⁷⁵ als basiseenheid van de algehele prosodische structuur van gesproken taaluitingen. In de fonologische dieptestructuur krijgen zowel de eerste als de laatste volle lettergreep van de UI het kenmerk [+accent] toebedeeld. Of de twee virtuele accenten in de oppervlaktestructuur

⁷⁵ Dit begrip is in het werk van Di Cristo synoniem met *‘groupe intonatif’*. Zie 1.2.3.3, noot 12 voor een definitie.

wel degelijk zullen worden geproduceerd, hangt grotendeels af van ritmische beperkingen. Wellicht de voornaamste ritmische regel voor het Frans is het eerder besproken euritmie-principe⁷⁶. Als het wel degelijk zo is dat het Frans naar in ritmisch opzicht evenwichtige UI's streeft, dan kan er worden verwacht dat initiale en finale accenten elkaar in de fonologische oppervlaktestructuur regelmatig gaan afwisselen. Zodoende vervullen de twee types accenten de volgende functies:

- '*Accent secondaire initial*'. Markering van de linkergrens, oftewel het begin van de lexicale eenheid waarop het wordt geproduceerd.
- '*Accent primaire final*'. Markering van de rechtergrens, oftewel het einde van de lexicale eenheid waarop het voorkomt.

Laat ik hier twee kanttekeningen bij plaatsen. In de eerste plaats is het belangrijk te beseffen dat het secundaire accent geen verplicht onderdeel vormt van de ritmische oppervlaktestructuur. Het beste bewijs hiervan wordt geleverd door die gevallen waarin het om pragmatische redenen dient te worden weggelaten. Een voorbeeld hiervan wordt gevormd door tussenzinnen, die volgens Uhmman (1992) gekenmerkt worden door (i) een verhoging van het spreektempo en (ii) een reductie van het aantal GA's (zie ook Fougeron & Jun 1996) die mogelijk wordt gemaakt door het facultatieve karakter van het '*accent secondaire*' en door de mogelijkheid die het Frans kent om verschillende lexicale eenheden in eenzelfde GA te groeperen. Een tweede belangrijke opmerking heeft te maken met het feit dat het initiale secundaire accent naast zijn demarcatieve rol ook nog een emphatische functie vervult, zoals in b.v. *IL ne l'a pas fait exprès* (Di Cristo & Chafcouloff 1975), hetgeen er tevens op wijst dat ook functiewoorden zoals pronomina in aanmerking kunnen komen voor een '*accent d'insistance*'. Volgens Di Cristo (2000b: 39) vormt het '*accent d'insistance*' het voornaamste formele kenmerk van wat hij '*focus d'intensification*' noemt. Samenvattend beschikt het Frans over de volgende functioneel verschillende accenttypes:

- '*Accent secondaire initial rythmique*'. Dit accenttype ontstaat als gevolg van de toekenning van de feature [+accent] aan de eerste lettergreep van een GA.
- '*Accent secondaire initial d'emphase*'. In dit geval worden de features [+accent] en [+emfase] aan de eerste volle syllabe van een GA toegekend.
- '*Accent primaire final*'. Als de laatste volle lettergreep van een GA uitsluitend de feature [+grens] draagt, dan fungeert het '*accent primaire final*' als een soort

⁷⁶ Volgens Di Cristo & Hirst (1997) hangt het ritmische evenwicht van UI's af van (i) het aantal onbenadrukte lettergrepen tussen twee accenten en (ii) het tijdsinterval tussen twee geaccentueerde syllaben.

‘générateur de frontière’ (Di Cristo 2000b: 40), want het geeft de linkergrens van de GA aan. Draagt de benadrukte syllabe ook nog het kenmerk [+focus], dan vervult het finale accent de pragmatische functie van ‘*accent nucléaire*’. Hiermee wordt bedoeld dat ‘il constitue la tête du constituant focal’ (Di Cristo 2000b: 40).

De vraag die zich nu opdringt, is welke criteria de spreker hanteert om een keus te maken tussen die qua functie verschillende accenttypes. Deze beslissing brengt Di Cristo (2000b: 39) in verband met de ‘*H and H theory*’ van Lindblom (1990). Die theorie houdt in dat in informatief opzicht belangrijke informatie gekenmerkt wordt door een zekere graad van hyperarticulatie, terwijl minder essentiële gegevens eerder een proces van hypoarticulatie ondergaan. In deze visie wordt het emphatische accent als de ‘hypergearticuleerde’ variant van het secundaire accent beschouwd (Astésano e.a. 1997). Het is dan ook logisch dat het vooral voorkomt in spreekstijlen waarin de doeltreffendheid van de taalhandeling centraal staat, b.v. in het didactisch, politiek en/of publicitair discours (zie Türk 1994, geciteerd door Di Cristo 2000b: 40) en dat het minder frequent is in de alledaagse conversatie waar emphatisch taalgebruik eerder de uitzondering is dan de regel.

Dit betekent natuurlijk niet dat het emphatische secundaire accent nooit voorkomt in de gewone conversatie. Het kan in dat taalregister b.v. worden gebruikt om een zinselement dat vanwege zijn syntactische plaats in de uiting niet in aanmerking kan komen voor accent, toch nog op de voorgrond te plaatsen (d.i. nauwe focus). Ook kan het gebruik ervan de betrokkenheidsgraad van de spreker ten opzichte van het gespreksonderwerp aangeven en/of een bepaalde spreekstijl markeren. In ieder geval komt deze opvatting van het emphatische secundaire accent sterk in de buurt van het ‘*accent didactique*’ van Lucci (1983).

Onder bepaalde omstandigheden kan het secundaire accent in combinatie met een primair accent in finale positie voorkomen. Men spreekt dan van ‘*arc accentuel*’. Al is dit type accentdistributie soms toe te schrijven aan ritmische factoren (b.v. CHAtons NOIRS, waarin de opeenvolging van twee finale accenten vermeden wordt door een van de twee accenten naar links te verschuiven), toch wordt de ‘*arc accentuel*’ in de meeste gevallen gebruikt om een hele woordgroep op de voorgrond te plaatsen (‘*focus d’information*’, Di Cristo 2000b: 41). De dubbele accentuatie van de woordgroep door middel van een ‘*accent secondaire*’ en een ‘*accent nucléaire*’ zorgt er tevens voor dat de linker- en rechtergrenzen ervan expliciet worden aangegeven. Twee voorbeelden ter illustratie:

(2.67) [De quoi avez-vous parlé hier soir avec ces individus?]

(a) Hier SOIR, avec ces SInistres industriELS, nous avons LONGuement parlé de poliTIQUE.

(b) DE poliTIQUE, nous avons discuTE hier SOIR.

De bovenstaande (a)-uiting bevat twee ‘*arcs accentuels*’ op ‘*sinistres industriels*’ en ‘*longuement parlé de politique*’, waarvan de eerste buiten het bestek van de ‘*focus d’information*’ van de uiting wordt geproduceerd. In de (b)-uiting wordt de informatieve kern van de boodschap zowel positioneel als prosodisch gemarkeerd. In dit opzicht is het interessant op te merken dat het ‘*accent initial de focalisation*’ op ‘*de*’ niet verward mag worden met het ‘*accent initial rythmique*’ dat uitsluitend op de eerste volle lettergreep van inhoudswoorden kan worden geproduceerd. Een andere belangrijke kanttekening bij het ‘*principe de bipolarisation accentuelle*’ is dat het tevens voorkomt in gevallen van contrastieve focus, oftewel ‘*focalisation d’information étroite*’ (Di Cristo 2000b: 42):

(2.68) [C’est la directrice qui a pris la clé?]

(a) Non, c’est LE direcTEUR, qui l’a prise.

(b) Non, c’est le DRecTEUR, qui l’a prise.

(c) Non, c’est le diRECTEUR, qui l’a prise.

(d) Non, c’est le direcTEUR, qui l’a prise!

In al de bovenstaande uitingen valt het nucleaire accent steeds op de laatste volle lettergreep van het zinselement dat het contrast met de voorafgaande contextuiting uitdrukt. Het ‘*accent initial de focalisation*’ daarentegen wordt achtereenvolgens aan ‘le’, ‘di’ en ‘rec’ toegekend, hetgeen in het laatste geval de directe opeenvolging van twee accenten met zich meebrengt. In (d) is er volgens Di Cristo (2000b: 42) zelfs sprake van versmelting van het ‘*accent initial de focalisation*’ en het ‘*accent nucléaire*’, wat in een vrij emphatische, emotioneel gekleurde accentdistributie resulteert. In feite dient er volgens de auteur een onderscheid te worden gemaakt tussen verschillende typische emphatische focaliseringstrategieën die elk verschillende formele kenmerken vertonen (Di Cristo 2000b: 43), nl.

- ‘**Focalisation d’emphase étroite**’. In dit geval kan er een beroep worden gedaan op twee accentueringstrategieën, i.c. (i) het gebruik van een ‘*accent initial d’insistance*’ die een ‘*emphase impressive*’ uitdrukt en (ii) de samensmelting van het nucleaire accent met het ‘*accent initial de focalisation*’. Het resultaat van die tweede strategie is een ‘*emphase expressive*’.
- ‘**Focalisation d’emphase large**’. Ook hier doen zich twee mogelijkheden voor, nl. (i) de plaatsing van een emphatisch accent op de laatste lettergreep van de uiting, hetgeen een grotere perceptieve opvallendheid verleent aan de melodische beweging in finale positie (zie ook Bolinger 1985 voor een vergelijkbaar verschijnsel in het Engels dat hij

‘*climax*’ noemt) en (ii) de dubbele realisatie van een emfatisch accent op de eerste en laatste lettergreep van de uiting (zie de ‘*anti-climax*’ in Bolinger 1985). Een voorbeeld van de tweede strategie is de uiting ‘*JE ne te critique pas parce que tu es mon PERE!*’. Na een stijgende melodische beweging op de eerste lettergreep van de uiting daalt de zinsintonatie langzaam tot ‘*mon père*’ dat gekenmerkt wordt door een stijging van de toonhoogte onmiddellijk gevolgd door een daling ervan (vergelijk met het Nederlandse punthoedpatroon eerder in dit hoofdstuk).

Het hierboven geschetste accentueringsmodel van Di Cristo (2000b) veronderstelt dat men systematisch rekening houdt met de discursieve functies van accenten in het Frans. Dit resulteert in een vrij groot aantal (soms nogal heterogene) categorieën, maar laat duidelijk zien dat het centrale principe van ‘*bipolarisation accentuelle*’ zowel ritmisch (via de distributie van het initiale en finale accentparadigma) als functioneel (via de onderscheiding van verschillende focustypes) gemotiveerd is. Ook wordt er geprobeerd verbanden te leggen tussen abstracte fonologische eenheden, functionele categorieën en concrete fonetische vormen in het spraakgeluid. Alleen is het m.i. jammer dat er in zo’n discoursgeoriënteerd model niet meer aandacht wordt besteed aan de verhouding tussen de accentuering enerzijds en het gebruik van structurele strategieën (m.n. het gebruik van een speciale woordschikking en/of zinsstructuur) in het uitdrukken van de verschillende focustypes, anderzijds⁷⁷. Zoals we in hoofdstuk I gezien hebben, zijn die verschillende taalmiddelen vaak complementair.

2.3. Contrastieve tussenbalans

In het bovenstaande is een beeld geschetst van de huidige stand van zaken in het Franse en het Nederlandse accentonderzoek. In deze paragraaf worden de voornaamste bevindingen op een rijtje gezet en vanuit een contrastieve invalshoek bekeken. Op die manier zullen we ons een beter beeld kunnen vormen van de contrasten en/of overeenkomsten tussen de twee talen.

Een eerste belangrijk contrast tussen het Frans en het Nederlands heeft te maken met de opbouw van de metrische structuur. In beide talen poneert men dat de metrische hiërarchie in de fonologische dieptestructuur betrekking heeft op zowel het lexicale als het postlexicale niveau. Aan de oppervlakte komt dit in het Nederlands concreet tot uitdrukking in het bestaan van een lexicale klemtoon en van een postlexicaal accent. In het Frans daarentegen verliest

⁷⁷ Laat ik er in dit opzicht op wijzen dat het niet helemaal duidelijk is of focus in het model van Di Cristo (2000b) als een functionele eenheid (zoals b.v. in de Functionele Grammatica van Dik 1997) dan wel als een abstracte fonologische categorie (zie de bespreking van ‘focus’ eerder in dit hoofdstuk) moet worden beschouwd.

het woord zijn klemtoon in de overgangsfase tussen diepte- en oppervlaktestructuur (Garde 1968). In tegenstelling tot de andere Romaanse talen wordt de metrische structuur in het Frans uitsluitend op het postlexicale niveau gecodeerd, waardoor het Franse accent het best als een frase-accents of woordgroepaccent kan worden omschreven.

Beperken we ons tot het postlexicale accent, dan zien we in de eerste plaats dat het in beide talen een abstracte fonologische eenheid als werkingsdomein heeft, nl. het focusdomein in het Nederlands en de '*groupe accentuel*' in het Frans. Die vormen een soort interfacegebied voor structurele, semantische en pragmatische factoren. In dit opzicht is het m.i. belangrijk te onderstrepen dat het Frans bij het bepalen van de precieze omvang van de accentgroep vooral op syntactische en semantische informatie steunt, terwijl in het Nederlands pragmatische overwegingen de doorslag geven⁷⁸. Gemeen met elkaar hebben de twee taalsystemen echter dat het accent als formeel onderscheidend kenmerk fungeert voor het prosodische hoofd van de woordgroep ten opzichte van de omgevende zinselementen ('*head-projection*').

In het Frans is het accent vast. Het wordt namelijk steeds geproduceerd op de laatste volle lettergreep van een woordgroep, waardoor het hoofdzakelijk een demarcatieve of grensmarkerende functie vervult (zie o.a. de omschrijving van het finale accent als een '*générateur de frontière*' door Di Cristo 2000: 40). Ook kan het volgens Rossi (1980) niet los worden gezien van de intonatie, in die zin dat het finale accent in zijn visie als lokale ankerplaats dient voor de intonatie ('*générateur de contours*'). Hiermee komen we terecht bij de syncretismentheorie volgens welke de accentuering in het Frans geen autonoom bestaan heeft.

Die theorie kan op een aantal punten in twijfel worden getrokken. Het voornaamste tegenargument bestaat er in feite in dat het Frans naast het finale '*accent primaire*' ook nog een tweede type accent heeft dat op de eerste, soms de tweede, syllabe van woorden/woordgroepen wordt geproduceerd. Dat initiale '*accent secondaire*' vervult voornamelijk twee functies, nl. (i) het zorgt voor een zeker ritmisch evenwicht in '*groupes accentuels*' (zie o.a. het euritmieprincipe) en (ii) het draagt bij aan de identificatie van de informatierijke delen van de uiting. In tegenstelling tot wat men lange tijd heeft gedacht, is het niet zo dat het Frans geen prosodische strategieën heeft om de informatieve geleiding van de zin aan te geven. Dit kan naast en/of in combinatie met andere, m.n. structurele, procédés verschillende vormen aannemen, nl.

⁷⁸ Dit punt verdient m.i. verder onderzoek, want vrijwel alle Nederlandse en Franse accentueringsmodellen berusten op geïsoleerde zinnen met weinig variatie in woordschikking.

- Het algehele toonhoogteverloop van de uiting kan er soms voor zorgen dat bepaalde, b.v. in informatief opzicht minder belangrijke, zinselementen op een lagere toon worden uitgesproken dan de andere delen van de boodschap.
- Er wordt een '*accent secondaire*' geproduceerd op een in informatief opzicht belangrijk zinselement dat vanwege zijn syntactische plaats in de uiting niet in aanmerking kan komen voor een '*accent primaire*'. Men spreekt dan in het verlengde van Rossi (1985) van '*accent de focalisation*'.
- Men legt een accent op de twee uiteinden van het rhematische deel van de boodschap, zodat het voor de luisteraar duidelijk wordt afgegrensd. Die strategie noemt men '*arc accentuel*', en kan zowel in emfatische als niet-emfatische gevallen worden toegepast. Interessant is tevens dat de '*arc accentuel*' zowel een grensmarkerende als een focaliserende (oftewel rhematiserende) waarde heeft.

Voor zover ik heb kunnen nagaan, is er in het Nederlands nog maar weinig onderzoek verricht naar de discursieve functies van de accentuering. Op woordniveau draagt die in belangrijke mate bij aan het activeren van een bepaalde betekenis in het mentale lexicon (zie o.a. Cutler 1984). Op zinsniveau daarentegen neemt men doorgaans aan dat de accentuering hoofdzakelijk een focaliserende waarde heeft: het geeft aan welke delen van de boodschap in informatief opzicht belangrijk zijn en welke niet (of minder). Het kan hierbij gaan om constituenten van variabele grootte, i.c. van een syllabe tot een hele zin. Die eigenschap om door middel van één enkel accent constituenten in focus te plaatsen die groter zijn dan het geaccentueerde element zelf, noemt men '*focus projection*' (Bolinger 1985, Gussenhoven 1984). Ook dient de accentuering er in het Nederlands soms ook toe om syntagmatische contrasten tussen zinselementen uit te drukken. Men spreekt dan van '*contrastaccent*'⁷⁹.

Naast distributionele en functionele contrasten zijn er ook een aantal kwalitatieve verschillen tussen het Franse en het Nederlandse accent. In het Nederlands wordt het accent voornamelijk gerealiseerd door middel van een melodische beweging op de benadrukte syllabe, een aanzienlijke verlenging ervan (ca. 50%) en een lichte toename van de intensiteit (Sluijter 1995, Streefkerk 2002). In het Frans daarentegen speelt vooral de verlenging van de benadrukte syllabe een belangrijke rol. Soms gaat die ook vergezeld van een melodische beweging (Lacheret-Dujour & Beaugendre 1999: 41).

⁷⁹ Volgens Keijsper (1982) zijn alle types accenten in het Nederlands contrastaccenten, want vanuit semantisch oogpunt drukken die allemaal betekeniscontrasten uit (zie eerder in dit hoofdstuk).

Opmerkelijk is tevens dat de zonet genoemde correlaten van het Franse '*accent primaire*' verschillend zijn van die van de andere accenttypes. De kwalitatieve eigenschappen van accenten in het Frans zijn met andere woorden nauw verbonden met de discursieve functie ervan. Terwijl het ritmische secundaire accent melodisch van aard is, ontstaat het finale accent vooral door veranderingen in de temporele eigenschappen van het benadrukte zinselement. De melodie is hier van ondergeschikt belang. Daarnaast bezit het emphatische secundaire accent een hogere graad van fonetische markering dan het primaire accent. Het wordt namelijk gekenmerkt door een duidelijke melodische beweging, een korte pauze voor het benadrukte element, een versterking van de articulatie van de initiale medeklinker, een forse toename van de intensiteit en veranderingen in de temporele opbouw van de benadrukte syllabe (Astésano e.a. 1997, Dahan & Bernard 1996, Jankowski 1996).

Wat het Nederlands betreft, is er nog steeds weinig bekend over de fonetische realisatie van het contrastaccent. Een van de weinige studies van dat type is Krahmer & Swerts (2001). Hierbij is gebruik gemaakt van experimenteel geëliciteerde woordgroepen van het type 'adjectief + substantief'. Als men het F₀-patroon van een zinselement (b.v. het adjectief) met contrastaccent van dichterbij bekijkt en men vergelijkt het met het F₀-verloop op hetzelfde zinselement met een niet-contrastief accent (b.v. wanneer het adjectief én het substantief in de context nieuw zijn), dan blijken er wel degelijk melodische verschillen te bestaan tussen de twee accenttypes⁸⁰. In het contrastieve geval vindt er in het adjectief een abrupte F₀-daling plaats aan het einde van de geaccentueerde lettergreep, terwijl de toonhoogte in het tweede geval geleidelijk aan daalt. Fonologisch is er echter geen verschil tussen de F₀-beweging in de contrastief geaccentueerde syllabe van het adjectief, en de niet-contrastief benadrukte syllabe in het substantief in de tweede conditie. Dit suggereert met andere woorden dat er in het Nederlands geen fonologisch relevante verschillen bestaan tussen contrastieve en niet-contrastieve accenten, en dat de contrastieve interpretatie van een bepaalde accentuering voor een groot deel door de communicatieve context wordt bepaald⁸¹ (Krahmer & Swerts 2001: 54). Wat de auteurs echter niet vermelden – en dat is m.i. ook van belang, is dat contrastieve contexten vaak gepaard gaan met (i) nauwe focus en (ii) de verplaatsing van het accent naar een niet-standaardpositie.

⁸⁰ Of dit ook geldt voor de duur en de intensiteit, kan uit die studie echter niet worden opgemaakt.

⁸¹ Dit wordt overigens bevestigd door een luisterexperiment. Als niet-taalkundig opgeleide luisteraars op woordgroepniveau gevraagd wordt welk element perceptief het meest prominent is, dan geven ze systematisch het contrastief geaccentueerde woord aan. Herhaalt men het experiment met de afzonderlijke woorden, dan blijken ze niet te kunnen aangeven of het te beoordelen woord contrastief dan wel niet-contrastief geaccentueerd is (Krahmer & Swerts 2001: 57)

2.4. Besluit

Het doel van dit hoofdstuk bestond erin een contrastief overzicht van het Franse en het Nederlandse accentonderzoek te geven. Uit de analyse zijn een aantal contrasten – maar ook overeenkomsten – naar voren gekomen die kunnen helpen verklaren waarom de twee talen prosodisch zo verschillend klinken. In het tweede deel van deze dissertatie zal worden nagegaan of de gevonden verschillen en/of overeenkomsten tussen het Franse en het Nederlandse accentsysteem een invloed hebben op het verwervingsproces ervan door Franstalige NVT-leerders resp. Nederlandstalige FVT-leerders. Alvorens de resultaten van het onderzoek te presenteren, schets ik in hoofdstuk III een beeld van de huidige kennis op het gebied van de tussentaal.